MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI

**CERCETĂRI
ARHEOLOGICE**

XII

Editor: Dr. Crișan Mușeteanu

ISSN 0255-6812

CERCETĂRI ARHEOLOGICE

XII

BUCUREȘTI
2003

Editor: Dr. Crișan Mușețeanu

Redactor șef: Dragomir Popovici

Tehnoredactare: Daniela Iacovache, Cristina Joița

Desene: Georgiana Ducman, Corina Dănilă

Foto: Marius Amarie

Coperta: Andrei Mărgărit

Colectivul de redacție:

Dr. Gheorghe Trohani

Dr. Liviu Petculescu

Dr. Anca Păunescu

CUPRINS

I. EMIL CONDURACHI

REPERE BIOGRAFICE	11
Răzvan Theodorescu - Profesorul meu	15
Zoe Petre - Pater	16
Alexandru Vulpe – Emil Condurachi – director	18
Mircea Petrescu-Dîmbovița - Academicianul Emil Condurachi la 90 ani de la naștere	20
Ion Barnea - Emil Condurachi și arheologia creștină	27
Alexandru Suceveanu - 90 de ani de la nașterea lui Emil Condurachi	29
Mihai Bărbulescu – Emil Condurachi – 90 de ani de la naștere	32
Constantin Preda - Profesorul Emil Condurachi – numismatul	34
Gavrilă Simion – Un cuvânt pentru profesorul meu	37
Mihai Irimia - Emil Condurachi Și Dobrogea	40

II. RAPOARTE DE SĂPĂTURĂ

Radu Coman, Elena Rența, Gh. Matei, Silviu Oța - Raport de cercetare arheologică pe anii 2001-2003 la Orașul de Floci (com. Giurgeni, jud. Ialomița)	45
---	----

III. ARTICOLE

Radian Romus Andreescu, Traian Popa - Sultana-Malu Roșu. Catalog selectiv	59
Radian Romus Andreescu, Pavel Mirea, Ștefan Apope - Cultura Gumelnița în vestul Munteniei. Așezarea de la Vitănești, jud. Teleorman	71
Doina Leahu - Considerații cu privire la falerele de aur din epoca bronzului descoperite pe teritoriul României.	89

Sorin Oanță-Marghitu - <i>"Fenomenul Cernavoda III-boleráz": după 30 de ani</i>	109
Rodica Boroffka, George Trohani - <i>Necropola getică de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța</i>	139
Doina Șeclăman, Marin Șeclăman, George Trohani - <i>Contribuții la studiul ceramicii getice din Câmpia Română</i>	199
Mircea Negru, Alexandru Bădescu, Romeo Avram - <i>Amfore de tip kăpitan II în Dacia romană</i>	231
Silviu Oța, Katiușa Pârvan - <i>Monede medievale descoperite la Piua Petrii în campaniile arheologice din anii 1996, 1998-1999 (I)</i>	241
Anca Păunescu, Eugen S. Teodor - <i>L'établissement rural médiéval des XVI-XVII siècles de Brănești-Vadu Anei</i>	249

IV. STUDII

Mircea Anghelinu - <i>Note privind impactul marxismului în teoria și practica arheologiei preistorice din România</i>	275
Dragomir Popovici - <i>Area organization, arrangement and use in the Cucuteni, phase A Culture (I)</i>	303
Eugen Silviu Teodor - <i>O frontieră incertă a lumii romane - Câmpia Dunării de Jos în epoca lui Justinian</i>	323

V. CERCETĂRI PLURIDISCIPLINARE

Adrian Bălășescu, Valentin Radu - <i>Studiul materialului faunistic descoperit în tell-ul de la Vitănești (jud. Teleorman): nivelul Gumelnița B₁</i>	361
Constantin Haită, Valentin Radu - <i>Les zones de rejets menageres de la culture Gumelnita: temoins dans l'évolution chrono – stratigraphique des tells. Etude micro-morphologique et archaeo-ichthyologique sur le tell d'Hârsova (dep. Constanța).</i>	387

VI. NOTE

Elvira Ciocea Safta - <i>Un ac de bronz cu cap globular din Transilvania</i>	407
Christina Elena Știrbulescu - <i>Considerații privind sarcofagul "Ghica"</i>	413

Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna - Precizări cu privire la unele reprezentări de pe inele medievale din secolele XIV-XV 425

Adina Boroneanț, Mihai Vasile - *Protecția monumentelor istorice în România. Partea I-a - legislația și aplicarea ei anterior anului 1989* 431

VII RECENZII

Crișan Mușeteanu - Kevin Greene, *The Pre Flavian Fine Wares, Report un the Excavations at Usk 1965-1976* University of Wales Press, Cardiff, 1979, 165 p., 55 figures. 449

Crișan Mușeteanu - Tatyana Cyjecticanin, *Glazed pottery from Upper Moesia, Beograd, 2001*, 149 pages, 8 illustrations, 2 maps. 451

Crișan Mușeteanu - Ioan C. Opriș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec IV – VI p. Chr)* 241 pagini, 64 planșe, editura Enciclopedică, București 2003. 453

Silviu Teodor - Florin Curta - *The Making of Slavs: History and archaeology on the Lower Danube Region, cca. 500-700* Oxford University Press, 2001 (350 p. + două anexe, index, bibliografie) 457

Rodica Oanță-Marghitu - Éva Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. Bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, în *Monumenta Avarorum Archaeologica*, Vol 5, Budapesta, 2001; 24 de figuri în text, 139 de planșe alb-negru, 60 de planșe color și o anexă 469

Necrolog 473
Radu Florescu

O FRONTIERĂ INCERTĂ A LUMII ROMANE - Câmpia Dunării de Jos în epoca lui Justinian –

Eugen S. Teodor

Abstract

The paper is dealing with the Lower Danube Plain for the end of Late Antiquity and its cultural equation. There are challenged some major themes of the sixth century archaeology, such Romanization, Slavic migration, spontaneous Christian practices, funerary rites, power symbols, so called “ethnic synthesis”.

“Romanization” is not a very well known word, being absent from most of English dictionaries (see than the French *romaniser*). This is yet a crucial term for Romanian archaeology, meaning that, at some point of the history, the barbarian populations north from Danube, merged into one single people, speaking a neo-Latin language. Aculturation means not only to use another language, but acting, singing, dreaming and producing different. This is the back door used by archaeologists for sneaking in. Judging through archaeological evidence – most of it pottery – and with the back up of computing statistics, we are able to conclude today that “Romanization” is not quite a fact, for the sixth century; it is, at most, a fact in progress. The “unity of the Carpathian-Danubian-Pontic territory” is just a political goal of the modern Romania, pushed back to the Beginning. As expected, the professional and detailed study of the remains drove to the simple idea that Roman culture made a better fusion with local traditions where it was better acknowledged. That would be the former Roman provinces, like Oltenia, or border areas temporarily controlled by imperial army, like western Muntenia. On the contrary, the territories eastern from Bucharest look blind to the lights of the Roman culture, as well as Roman technologies. One have to emphasis the major part played by Oltenia to the end of the Late Antiquity too, as a cultural bridge between *barbaricum* and Roman world, especially Illyricum.

Another scientific myth that is going to die is about archaeological evidence of the Slavic migration. A comparative study of the pottery produced in territories supposed to be the Fatherland of the Slavs, like Ukraine or Southern Poland, with pots made much closer to the Danube, gave no more that five or six “material witness” that fit the description. Of course, such a great event like Slavic migration couldn’t stand on five pots! What should we do? We could give up confusing the emerging Slavs with fearless pioneers of the Far West, and look out for something else. The testimony of the contemporary sources of the sanguinary troubles produced by Slavs in the sixth century can’t be denied, but archaeological evidence either. The apparent contradiction has to be reduced, but maybe in more than a single day. We have to imagine new scenarios for the turbulent birth of the Balkan’s medieval *gens*, because what we have heard in the last decades matches less and less positive facts.

The Lower Danube Plain could be defined as the land of quibbling and paradoxes. Here one can find well turned ceramics, with some appearance of Roman stuff, and barbarous hand made pottery as well, in a harmonious parity. Here there are “Roman-Byzantine fibulae” (= cast fibulae), but “Slavic fibulae” (apud Werner) too. In this strange land there are cemeteries without living people around, in one corner, and settlements where nobody dies, on the other corner. The treasures are found in deserted places; the settlements are far away and poor. A fact is that they made Christian signs on wet pot, for serving Holy Cult, they made crucifixes on bronze, and made it themselves in stone moulds. Another fact is that there is any Christian tomb. All those are peculiar facts that brought together make up a unique cultural profile.

The new archaeological research looks far from made it clearer; *bien au contraire*, some very sure things turned blur. Running out from exclusivist trenches looks yet the safest way to understand some of the life of the old folks that was never more catholic than Pope.

„Umbră” nu înseamnă „întuneric”, ci o anume obturare a luminii. În umbră vedem, dar poate nu atât de bine cât ne-am dori. O umbră nu este o pată neagră, ci un evantai de griuri vag irizate. O umbră este epifania deformată a obiectului luminat, pe care nu-l vedem, dar îl bănuim. Acesta nu este un eseu despre Ființă sau despre Idee, ci despre o ființare și despre fragilitatea ideilor; despre Câmpia Dunării de Jos în luminoșii ani ai lui Justinian și despre oamenii de știință care, din motive numai de ei știute, caută reflexe în umbră.

În vremea când strălucitorul Justinian ridica mirabila Sfânta Sofia (mijlocul deceniului patru al secolului al VI-lea), la nordul Dunării de Jos se ridicau, puțin deasupra solului, bordeie de maxim 20 de metri pătrați, cu sobe croite în lutul nativ, pe care se încălzeau oale strâmbe, decorate grosolan. Dacă cineva ar fi vândut toți locuitorii câmpiei nord-dunărene și tot avutul lor, de-abia – poate! – ar fi putut plăti zidirea unui portal al Sfântului Locaș. Dar nu ar fi meritat efortul...

Cine deci și-ar pierde astăzi timpul pentru a studia o civilizație atât de modestă? Nimeni, probabil, dacă de aceste rămășițe nu s-ar lega, ipotetic, nașterea unui popor...; în fapt – a mai multor popoare. Or – ce poate fi mai fascinant decât misterul nașterii? Poate doar taina sfârșitului.

Primele descoperiri arheologice ale acestei epoci, ce nu poate fi nici numită (fiindcă nici Antichitate nu e, nici Ev Mediu Timpuriu n-ar fi, încă; să spunem „a migrațiilor”), se leagă tot de deceniul al patrulea, dar a secolului XX. Atunci, la marginea Bucureștilor, s-au descoperit urmele unei așezări, norocos datate (norocul începătorului, vom vedea) cu o monedă de la Justinian, legate – destul de aleatoriu – de „populația autohtonă”¹. Cam în același timp,

în cealaltă margine a câmpiei, spre vest, o perieghetză releva rămășițele a două morminte de incinerare; raportul, publicat după douăzeci de ani, lega obiectivul – de o manieră la fel de aleatorie – de migrația slavă². Problematika (locuințe, necropole) și dilemele (autohtoni sau migratori) erau deja configurate. Că lucrurile erau departe de a fi clare, o arată descoperiri similare din anii '50, datate, mai multă vreme, în secolele XII-XIII³. Nu am să fac aici un istoric al cercetărilor, fiindcă deja există, inclusiv în limbi de circulație⁴. Cronica cercetărilor post-belice este un șir de reacții și contrareacții: epoca stalinistă a aplicat necruțător lozinca „inventat în Rusia”; mișcarea naționalistă, inițiată după 1964 și consolidată apoi progresiv, până la isterie, nu mai vedea decât „autohtoni” (concept care împacă, prin confuzie, tendințele tracologice cu cele latiniste), acceptând prezența unor migratori (puțini) numai din motive „raționale”.

Rechizitoriul este deja făcut⁵ (poate prea aspru pentru a fi imparțial), dar termenul de judecată ar trebui amânat, fie și cu riscul ca jurații să nu mai înțeleagă nimic. Importantă mi se pare doar constatarea că „răfuiala” nu s-a încheiat. Inconsistența demonstrațiilor referitoare la „continuitatea autohtonilor” a stârnit, în ultimii zece ani, o mișcare contestatară cu atât mai corosivă cu cât este susținută de tineri cercetători bine informați, cu spirit combativ și cu o listă de lucrări impresionantă⁶. Din vârtejul

¹ Rosetti 1934.

² Berciu & 1956; Alexandru Madgearu (1997, p. 163) ia în considerare posibilitatea ca autohtonii să fi folosit incinerarea.

³ Diaconu P 1958.

⁴ Teodorescu 1964 este lucrarea “clasică”. Există mai multe lucrări recente, utile și accesibile: Ferche 1984, Harhoiu 1992, Curta 1994, Zaharia 1995, Teodor E 2001, Stanciu 2001.

⁵ Harhoiu 1992.

⁶ Florin Curta (1994, 1998) și Ioan Stanciu (1999) ar fi leader-ii; nu am să reproduc aici listele de lucrări, fiind într-adevăr lungi. Se pot invoca și alte nume de

negațiilor ar trebui ieșit, lucru mai ușor de spus decât de făcut. Deoarece investigarea bibliografiei românești nu face altceva decât să sublinieze starea confuzională⁷, singura soluție pare întoarcerea la materialul arheologic și adoptarea unei strategii de cercetare cât mai obiective cu putință.

Lipsa de consistență a demonstrațiilor istorice cu punct de plecare în cercetarea arheologică m-a determinat să caut, începând cu 1993, o metodă cât mai obiectivă de studiu a ceramicii (care reprezintă cvasi-exclusivitatea inventarelor de sit, pentru teritoriile nord-dunărene a sec. VI). Accesul limitat la bibliografia internațională (cel puțin la momentul inițial) m-a determinat să-mi constituie propriile unelte de cercetare, ceea ce s-a concretizat, pe rând, într-un studiu de morfologie numerică⁸, o aplicație derivată pentru calcularea capacităților⁹ și subsistemul alfa-numeric¹⁰, ansamblu cunoscut deja de arheologii români sub numele de „Sistemul Compas”¹¹. Acesta are drept concepte fundamentale înregistrarea obiectivă, descrierea analitică și prelucrările asistate de

calculator. Sistemul a fost testat în pregătirea materialului documentar pentru susținerea tezei de doctorat¹², referitor la ceramica din sudul României, pentru secolele V-VII, alături de care s-au studiat numeroase alte loturi comparative, de pe o largă arie geografică și pe o plajă cronologică mai extinsă. Prezentul studiu nu poate relua la nivel argumentativ demonstrațiile prilejuite de o lucrare amplă, ci își propune să fructifice experiența prin punctarea unor aspecte importante pentru abordarea arheologico-istorică de pe alte poziții decât cele tradiționale.

Cât de romanică este cultura materială la sud de Carpați?

Sudul României de astăzi este definit cultural, pentru secolul VI d. Chr. (și câte un segment neprecizat din secolele V și VII) de „cultura Ipotești-Cândești”, considerată de marea majoritate a arheologilor români drept un succedaneu al culturii romane¹³. Cine s-ar aștepta însă la orașe fortificate, drumuri strategice și biserici monumentale – ar fi dezamăgit; toate acestea nu pot exista în afara cadrului oferit de statul roman. Moștenirea romană nu se poate manifesta decât la nivelul modest al unor *elemente de cultură materială*, ca de exemplu ceramica, sau unele dovezi ale practicării unui „creștinism popular” (în special cruciulițe de bronz și tipare pentru turnarea lor). Ideea cu „romanitatea” culturii nord-dunărene, dincolo de orice *parti pris*, este una foarte simplă: după dispariția ceramicii cenușii – martor a organizării meșteșugărești superioare a formațiunilor politice germanice extra-carpătice –, aproximativ la jumătatea secolului al V-lea, reapare o ceramică oxidantă, nisipoasă, lucrată la roată

cercetători tineri și lucrări care sparg tiparele, fie și de-o manieră mai blândă (Madgearu 1997 ori Corman 1996, 1998); negativismul este însă un atribut al tinereții și sesizez, deja, în lucrările cele mai recente (Curta 2001, Stanciu 2001), o tendință de echilibrare a punctelor de vedere. În acest context contestatar, este remarcabilă o teză de doctorat – Damian P 2002 – care pune prezența elementului dacic în configurația demografică a Daciei Romane mai degrabă sub semnul extincției.

⁷ Pentru jalnicul carusel al contradicțiilor în special Curta 1994.

⁸ Teodor E 1996

⁹ Teodor E 1998.

¹⁰ Teodor E 1998 a; studiul vizează toate subdomeniile cercetării ceramice care nu pot avea ca vehicul prelucrarea numerică (unele aspecte ale morfologiei, precum conformația buzelor și bazelor de vas, fabricația, decorul); acest din urmă studiu este în mare măsură îndatorat (la nivelul principiilor metodologice) unei sinteze britanice de la începutul anilor '90 (Orton & 1992), dar și experimentelor de „legiferare” a metodei din Franța (Balfet & 1983).

¹¹ Vestea bună este că un recent manual universitar de aplicații informatice în arheologie îl citează deja sub acest nume (Lazarovici & 2001); vestea rea este că autorii au înțeles că este un program de... desen (p. 147, 189-190)

¹² Teodor E 2001. Lucrarea este accesibilă on-line integral, însă numai în limba română. Există un rezumat destul de substanțial în limba engleză.

¹³ Lista ar putea fi interminabilă; citez câteva titluri, aproape la întâmplare: Teodorescu 1964, Nestor 1965, Constantiniu 1966, Diaconu G 1979, Ferche 1984, Bărbu & 1991, Teodor D 1995, Olteanu 1997.

rapidă¹⁴. Factura tehnică a acestor produse este una romană (de palier inferior!), nu una slavă (slavii arhaici nu au produs ceramică lucrată la roată rapidă). Pe de altă parte, neidentitatea ceramicii romane sud-dunărene cu ceramica nord-dunăreană este evidentă cu ochiul liber (adică fără necesitatea unor studii aprofundate¹⁵). Aceste câteva fapte conduc la concluzia că ceramica „Ipotești-Cândești” este de *tip roman*¹⁶, dar produsă în afara teritoriului Roman, de altă populație decât una de sorginte germanică sau slavă, *adică* de cei care erau, mai mult sau mai puțin, urmașii coloniștilor romani din vremea lui Traian. Din această deducție, foarte simplă și practic inatacabilă, provin și slăbiciunile cercetării arheologice românești.

Ceramica lucrată la roată nu reprezintă exclusivitatea producției ceramice în cultura Ipotești-Cândești. Din contră, aproximativ jumătate din material este reprezentat de ceramica lucrată cu mâna, proporțiile concrete, dintr-un sit sau altul, fiind foarte diferite. Deci: cine erau făuritorii acestor produse „barbare”? Puteau fi ei „urmașii Romei”? Prin prisma raționamentului anterior – nu!... Vechea școală de arheologie făcea din tehnica de producție un fetiș etnic. Pentru exemplificare, în scurta perioadă de timp cât s-a crezut că această asociere de materiale ar data din secolele XII-XIII, s-a spus că ceramica produsă la roată ar fi românească,

iar cea lucrată cu mâna ar fi cumană¹⁷, reflectând... conviețuirea dintre cele două populații. Când greșeala cronologică s-a îndreptat, materialele fiind repositionate în secolele VI-VII¹⁸, explicațiile au fost „acomodate”: primii erau romanici, cei din urmă erau slavi, și, evident, conviețuiau (pașnic)¹⁹. În jurul acestei poziții „de principiu” s-au brodat multe variante. Unii au preferat „rigoarea logicii” și au rămas acolo²⁰; alții au încercat să facă și arheologie, observând că unele forme produse cu mâna urmează modele lucrate la roată, comentând că acestea nu ar putea fi slave²¹. A rezultat ceva șubred, ca explicație istorică și sociologică: slavii erau peste tot, *adică* în toate așezările din câmpie, însă peste tot reprezentând o minoritate pipernicită și pauperă (complexele „slave”

¹⁷ Diaconu P 1958.

¹⁸ Datarea pe două secole a fost o modă care a dominat decenii; astăzi această asociere pare tipică numai secolui VI.

¹⁹ Morintz & 1962. Explicația a fost acceptată – cu un vădit disconfort, însă – de părintele arheologiei medievale timpurii, Ion NESTOR (1965, 1969), doar pentru că nu se întrezărea altă soluție. Principala problemă a pionierilor (care operau practic aproape numai cu necunoscute) a fost tabloul logic mult prea simplificat, care cuprindea numai operatorii „romanici” și „slavi”. Conceptul triumfalist al romanizării „întregului spațiu carpato-danubian” oblitera prezența unei al treilea factor major, o populație de sorginte daco-sarmatică, de factură neromanizată; totuși, posibilitatea ca unele forme să se datoreze unei tradiții dacice degenerate a fost sesizată (COMȘA 1968, p. 356; exemplele de la fig. 1/1-12 sunt însă dezamăgitoare; Teodorescu 1971, p. 107, considera aria răsăriteană a culturii drept „carpică”, ceea ce, metaforic, este acceptabil și astăzi, iar aria occidentală drept „dacică”, ceea ce este – cum s-o spun amabil? – o intuiție bună dar o identificare greșită).

²⁰ Academicianul Petrescu-Dâmbovița (1967, p.183) este leader-ul expresiei puritane, respectiv toată ceramica lucrată la roată rapidă este de tradiție romană, iar toată ceramica lucrată cu mâna este slavă. Cu mai multe nuanțe, dar cu aceeași tendință, Maria Comșa, în numeroase articole (de ex. Comșa M 1960, 1965, 1968, 1974, 1987), sau fără nuanțe (Comșa M 1975, p. 339).

²¹ Începând chiar cu Ion Nestor (1965, p. 175) dar și mulți alții apoi (mai recent Teodor D 1994, p. 232). Situația ar fi putut fi interpretată la fel de bine (dar mult mai interesant) ca un proces de aculturație a slavilor din comunitate, dacă tot presupunem o conviețuire.

¹⁴ Acest tip ceramic nu dispăruse niciodată, însă reprezenta un „segment de piață” foarte restrâns în secolul IV (Bârză 1973, Mitrea B & 1966)

¹⁵ Ceea ce nu înseamnă că studiile aprofundate nu ar fi productive. Recenta lucrare de doctorat (Teodor E 2001, în special § 5.1, apoi toată secțiunea a IV-a, dedicată analizei ceramicii Ipotești-Cândești) a dezvoltat subiectul pe larg. Neidentitatea este demonstrabilă la orice nivel al discuției, respectiv morfologie generală, morfologia buzei sau bazei, decor, chiar și pentru formele asemenea (oale fără anse).

¹⁶ Concluzia este mai veche (Ferche 1984, p. 135), însă rezultă și din cercetările cele mai noi, prin analogiile formale, evidențiate cu metodele cel mai obiective, între ceramica romană *timpurie* și produsele secolelor următoare; evoluția ceramicii de la sud și nord de Dunăre este însă *independentă* în secolul VI (sub rezerva unor influențe mai mari, provenite dinspre *Illyricum*), de unde și diferențele consemnate la nota anterioară.

erau cele mai modeste)²². Cuceritorii, va să zică, stăteau de bună voie într-un fel de ghetouri și așteptau răbdători să... treacă secolele pentru a fi asimilați.

Formele care „identificau” slavii sunt de obicei cele fără margine întoarsă spre afară²³, unul dintre caracterele slave timpurii (a doua jumătate a sec. V – prima jumătate a sec. VI; v. fig. 4). Nu a contat că astfel de ceramică nu mai prea produceau nici slavii în a doua jumătate a sec. VI²⁴ (după cum datau aceiași autori respectivele complexe). Nu a contat nici asocierea cu vase care aveau trasate cruci pe umăr²⁵, fapt care, dincolo de prezumția discutabilă a practicării creștinismului, reprezintă o caracteristică inconfundabilă a teritoriilor extra-carpătice (fără analogii directe în lumea slavă²⁶) sau cu un capac de vas realizat cu mâna²⁷ (o amintire a „vremurilor bune”), sau chiar existența unor forme similare executate pe roata rapidă, beneficiind de o tradițională

datăre timpurie²⁸. S-au văzut, în schimb, tipurile Korceak 1-3²⁹

Există și alte marote ale arheologiei românești a perioadei. Una dintre ele se cheamă „ceramică pisată în pastă”. S-a observat destul de repede că în vestul Munteniei elementul era lipsă, în timp ce în centrul și nordul provinciei aditivul era prezent sau chiar dominant. De unde au aflat arheologii români că acesta ar fi un caracter slav universal – pentru mine rămâne un mister³⁰. Cert este faptul a fost considerat peremptoriu pentru prezența elementului slav (la nivelul producției, nu-i așa? problema nu a fost pusă niciodată până aici!), deși „nașul” culturii Ipotești-Cândești (Victor Teodorescu) a lucrat ani buni la Târgșor, și ar fi putut observa că acel tip de fabricație caracterizează și ceramica lucrată la roată din secolul VI, dar și ceramica lucrată cu mâna de secol III d. Chr.

Discuții la fel de „productive” s-au purtat în jurul altor „identificatori”, precum decorul alveolat pe buza vaselor și „tăvițele slave” (farfurii-platouri lucrate manual). Consider inutilă o dezbatere amplă a subiectelor, în acest cadru. Am să spun doar că decorul alveolat se aplică un secol înaintea ceramicii din teritoriile slave, inclusiv pe ceramica lucrată la roată³¹, iar că frecvența tipsiilor în așezările din sudul României este mai mare decât în așezările

²² Ferche 1974, p. 64-65, 128; 1984, p. 129-130, 137, 144, fig. 7/1-12; Teodor D 1994, p. 230-231 (cu particularitatea că vede o predominanță slavă în unele așezări, de ex. Ciurel și Cățelu Nou, pentru a ne limita la sudul României); Comșa 1975, p. 339

²³ Ca cele de la Dulceanca I (Ferche 1974, fig. 52/4, 7, 70/2), respectiv fără margine întoarsă spre afară („citate”, de aceeași autoare, Ferche 1984, fig. 7, drept vase slave, părere împărtășită practic de toată lumea, v. Teodor D 1994, fig. 6/6; Stanciu 2002, nota 19, unde autorul se limitează la „exemple clare”), precum cele din arealul Korceak (Rusanova 1973, fig. 6/1, 5, 8/18, 9/1, 16, 20, 10/21, cinci dintre acestea datate de autoare, o dată cu complexe din care provin, din prima jumătate a sec. VI).

²⁴ Astfel de exemplare au mai fost datate, în diverse orizonturi, și după jumătatea sec. VI (ex. Parczewski 1993, fig. 8/2, 9/2, 13/1, 17/1, pentru Polonia sudică), însă astfel de forme sunt considerate nespecifice pentru etape mai târzii (Rusanova 1976, tabela III de la p. 26-27, tipurile de profil 1-3, de corelat cu desenele tipologice de la p. 19; de observat că tipul 1, fără margine și gât, de regăsit și la Târgșor, și la Dulceanca, este datat de autoarea sovietică numai în sec. V; ilustrația de interes este reprodusă în această lucrare, la fig. 4).

²⁵ Ferche 1974, fig. 7/14, 17, din aceleași complexe cu formele „incriminate”.

²⁶ Subiectul este tratat mai amplu spre finalul studiului.

²⁷ Ferche 1974, fig. 52/5.

²⁸ Diaconu 1978, fig. 3/4, de la Târgșor; așezările de acolo sunt fără excepție considerate un aspect timpuriu al culturii Ipotești-Cândești.

²⁹ Rusanova 1976, p. 19, fig. 7; v. și fig. 4 A în prezentul studiu.

³⁰ Oricum, dacă fabricația ceramicii din arealul Korceak se realizează cu adăugarea cioburilor pisate, de o manieră nesistematică (Teodor D 1994, p. 231), tipul „Praga propriu-zis” (vestic) este realizat numai cu nisip (sau argilă nisipoasă), așa încât, destul de simplu, ce nu e „Korceak” e „Praga” (Comșa 1968, p. 356), iar pe baza unui astfel de „criteriu” atribuirea culturală (a se citi „etnică”) a ceramicii modelată cu mâna e o ...bagatelă.

³¹ Gropșani-Ovrei; vasul lipsește din ilustrație, însă este descris cu lux de amănunte (Popilian & 1998, p. 113). Cartarea realizată pentru vasele decorate prin alveolarea buzei, realizată de Florin CURTA (2001, p. 292) arată limpede că epicentrul fenomenului este de căutat în Moldova sub-carpatică, nu în Ucraina sau Polonia, evident, pe baza unei tradiții daco(carpo)-sarmatice seculare.

slave, la nivelul secolului VI³², iar derivarea inversă este contrară unor raționamente profesionale atât de tipice încât le trecem sub tăcere.

Cât despre cercetătorii slavi – aceștia au reținut ce le-a convenit din rezumate³³, colând cu câteva citate din izvoare³⁴. Rezultatul este că, aproape orice lucrare de sinteză referitoare la geneza slavilor, Muntenia figurează la loc de cinste, între teritoriile de baștină³⁵. Ceea ce, trebuie s-o spun fără ocol, pentru a fi clar – e fals, dintr-un motiv foarte simplu: ceramica lucrată cu mâna din Muntenia *nu seamănă cu ceramica slavă*³⁶. Se poate argumenta pe larg, dar ar fi plicticos. Câteva cifre globale sunt lămuritoare. De exemplu, unghiul buzei

(măsurat de la diametrul gâtului, v. fig. 3 A), pentru vase cu datare probabilă în sec. VI, are o valoare medie de 94° pentru Ucraina, 96° pentru Polonia, 98° pentru Slovacia, 99° pentru Boemia, și 109° pentru Muntenia (medii la mai multe sute de piese pentru toate arealele). Valorile medii ale capacităților recipientelor sunt de 3,138 l. pentru Ucraina (tip Korceak), 3,685 l. pentru Polonia, 4,104 l. pentru Slovacia și 2,600 l. pentru Muntenia. Probabil că ilustrarea grafică a unor diferențe ar fi și mai sugestivă. Graficul de la Figura 3 B nu necesită alte comentarii decât cele asupra modului de constituire. Pe axa X avem ceea ce Sistemul Compas numește „diferența unghiurilor marginii” (respectiv dintre unghiul la buză și unghiul la gât – v. Fig. 3 A); pe axa Y avem „diferența tangentelor”, respectiv tangentele la corp de la cele două puncte de inflexiune, superioară și inferioară³⁷. Cele patru loturi comparate sunt două de la București (Soldat Ghivan și Ciurel), vasele întregi de la Korceak și o selecție de forme Penkovka³⁸.

Să ne întoarcem la întrebarea subtitlului: cât de romanică este cultura materială a locuitorilor Câmpiei Române a secolului al VI-lea? În ciuda unor prejudecăți liniștitoare, atât de răspândite și oficiale încât au devenit o dogmă didactică la nivelul studiilor medii, răspunsul nu poate fi nici foarte scurt, nici lipsit de nuanțe. Studiul ceramicii publicate conturează o imagine în degradé. La vest de Olt romanizarea poate fi considerată un fapt împlinit. Puține forme (sub 10%) mai amintesc, de o manieră discretă (numai la nivelul formei) de ceramica dacică, restul recipientelor având analogii suficient de clare în tradiția romană. Mai mult, chiar capacitățile acestor recipiente par să se alinieze sistemului roman de măsuri, iar

³² Această formă era la începuturile ei, în așezările slave, frecvența lor crescând în secolele VII-VIII. Prezența acestor piese în siturile timpurii este foarte slabă, cel puțin în lucrările de sinteză pe care le-am consultat (Rusanova 1973, 1976, Fusek 1994, Parczewski 1993), respectiv numai două piese pentru Slovacia secolului al VI-lea, și una singură în Polonia; în grupul de situri de la Korceak există două piese din prima jumătate a sec. VI, dar 8 pentru a doua jumătate, iar cifrele sunt în creștere pentru perioada următoare. Evoluția din Muntenia pare de semn contrar. Deși prezența tipsiilor nu constituie o regulă, cele mai multe piese apar exact în situri timpurii (la Gropșani sunt și câte 5-10 piese pe fiecare locuință, cu prezență globală de până la 20% din totalul inventarului). Tendința pare de descreștere (ex. Soldat Ghivan = 9, Ciurel = 4), iar din orizontul final tipsiile absentează, cel puțin până acum. Din nou, cartarea lui Curta (2001, p. 297; Gropșani lipsește, fiind publicat recent) poate fi mai expresivă decât orice statistică, confirmând concluziile mele anterioare.

³³ Bariera lingvistică rămâne deocamdată un factor de retardare pentru arheologia evului mediu timpuriu, mai ales în România francofilă, datorită preferințelor diferite ale vecinilor (în ordine germană și rusă)

³⁴ Gen „...cea mai mare parte a țărmului de dincolo al Istrului este locuită de dâșii [sclavinii și anții]” (Procop, *Războaie*, VII, 14, 30) sau „...huni, sclavini și anți, care își au sălășurile dincolo de fluviul Istru, nu departe de țărm” (Procop, *Războaie*, V, 27, 1-2).

³⁵ ex. Rusanova 1976, p. 189, 199; *Etnokul'turnaja 1985, p. 80; Rašev 2000, p. 191; Barford 2001, v. hărțile II-IV.

³⁶ Dacă la nivel argumentativ ideea ar fi dificil de ilustrat, pe un spațiu rezonabil, în schimb compararea desenelor de la figurile 1 (ceramică slavă) și 2 (ceramică din Câmpia Română) poate permite cititorului un nivel de aproximare satisfăcător. Ambele planșe ilustrează mediile de grupe morfologică, așa cum au rezultat din cercetarea dedicată subiectului (Teodor E 2001, vol. II, secțiunile II și III).

³⁷ Vezi Teodor E 2001, vol. III, .fig. 1

³⁸ Pentru Ciurel (Ferche 1979) și Soldat Ghivan (Ferche & 1981) sunt prezente toate piesele întregi; pentru Korceak sunt toate piesele întregi din arealul Teterevka (Rusanova 1973), de secol VI (cele de secol VII prezintă cifre mai strânse!); pentru Penkovka – toate piesele din lotul Rusanova 1976.

grupele morfologice par³⁹ să adreseze utilități distincte (păstrarea lichidelor, a solidelor, sau gătit) – o amintire palidă a instrumentarului ceramic roman specializat. Dacă trecem Oltul, în Muntenia de vest, peisajul se modifică. Și aici formele romane sunt dominante (aproximativ două treimi), însă elemente tradiționaliste (getice sau sarmatice; diferența este greu de operat la nivelul sec. VI) au încă un loc bine precizat⁴⁰.

Mergând mai departe spre est, în bazinul Argeșului, situația se diversifică dramatic. Așezările de pe teritoriul de astăzi al Bucureștiului sunt aproape tot atâtea cazuri. Unul este Ciurelul. O campanie publicistică de aproape jumătate de veac⁴¹ – purtată fără îndoială cu cele mai oneste intenții – a făcut din așezarea de la Ciurel un fel de capitală neoficială a slavilor în migrație. Nimic mai fals, din punctul meu de vedere. Ciurelul este o paradigmă a izolării. Cea mai mare parte a formelor sale ceramice sugerează o istorie romană, însă analogiile directe cu materialul din alte așezări sunt foarte slabe, orientându-se mai mult spre vestul Munteniei decât spre siturile alăturate. Sugestia ar fi că autarhia este atât de profundă încât fiecare comunitate dă viață propriilor variante de „cultură materială romană”. Cât despre influențele slave – nici vorbă! O a doua sugestie este că relațiile sociale mai complexe s-au agregat numai de-a lungul cursurilor de apă⁴². Ciurel se află pe Dâmbovița⁴³; la numai 4-6 km. NE,

pe Colentina, se află mai multe așezări, care par a fi din altă țară. Ar trebui să ne imaginăm un obstacol – astăzi invizibil – care să explice situația, de exemplu o mlaștină⁴⁴. De altfel, spre SV de Ciurel situația pare și mai rea. În dreapta Dâmboviței se succed, la distanțe mici, râurile Ciorogârla, Sabar, Argeș, Neajlov. Pe nici unul din aceste cursuri de apă nu este cunoscută nici o descoperire⁴⁵, oricât de mărunță, care să poată fi legată de secolul VI. Existența aici a unei mari mlaștini este aproape obligatorie, dacă luăm în considerare relativ marea densitate de descoperiri din zona de nord a Bucureștiului, pe de o parte, și zona râurilor Vedea și Teleorman, dinspre vest, pe de altă parte. O asemenea structură fizică a Câmpiei Române, care alternează păduri virgine (celebre încă în evul mediu târziu, exact pentru arealele de referință), mlaștini și zone aride (ca Bărăganul sau sudul Olteniei), explică atât evoluția diferențiată a unor zone, cât și lipsa de apetență a militarilor romani, atât pe vremea imperiului timpuriu, cât și în zilele lui Justinian, care făcuse din bivacuul nord-dunărean o formă de penitență militară alternativă la moartea prin execuție⁴⁶.

Revenind la așezările de pe Colentina, aici romanizarea poate fi considerată incipientă. Cel mai bun scor îl înregistrează așezarea de la Soldat Ghivan, dar și aici formele ceramice care pot fi derivate din tradiții romane se ridică la cel mult două cincimi. Restul materialului ceramic se distribuie, în diverse proporții, între tradiții geto-sarmatice (specifice și restului câmpiei) și o tradiție răsăriteană, caracteristică numai Munteniei din stânga Colentinei. Prezența cea mai frapantă a acestui element se înregistrează în așezările de la Străulești (Măicănești și Lunca), ceea ce m-a determinat să vorbesc despre „aspectul cultural Străulești”. Caracteristice sunt recipientele lucrate cu mâna, de înălțimi

³⁹ Lipsa certitudinii se datorează nu neîncrederii în propriile cercetări, cât faptului că, până la acest moment o singură monografie a prezentat un material suficient de vast pentru astfel de analize (Popilian & 1998)

⁴⁰ Loturile principale de control sunt cele din cele trei așezări de la Dulceanca (Ferche 1979, 1986, 1992), însă definiția de mai sus nu este contrazisă de ceea ce știm despre Ipotești (Roman & 1978), Copăceanca sau alte puncte despre care informația este mai restrânsă

⁴¹ Diaconu P 1958 și 2001 sunt doar capetele acestui drum.

⁴² Ideea este departe de a fi nouă în arheologia românească (Comșa 1978), însă rezultă aici din alt context de cercetare.

⁴³ Este regretabil că așezarea de la Militari, aflată tot pe Dâmbovița, numai la un km. în amonte, nu este publicată. Am fi putut verifica dacă „izolaționismul” așezării de la Ciurel e real sau conjunctural.

⁴⁴ Săpături de salvare în mijlocul Bucureștiului, în 1996-1997, m-au convins că ipoteza este plauzibilă.

⁴⁵ Se exclude Argeșul inferior, după confluența cu Dâmbovița, sau cursul mijlociu, din preajma dealurilor subcarpatice. Mă refer la zona proximală Bucureștiului.

⁴⁶ Corpus Iuris Civilis, Nov. Edict XIII, Cap. XI, 1.

apreciabile⁴⁷, care nu pot avea alt înaintaş istoric decât ceramica mai veche a carpilor. Ceramica fină, cenuşie, lucrată la roată, a dispărut de mult; a rămas doar această morfologie inedită, rezistentă la influenţa romană. Vasele lucrate la roată, de tradiţie romană, nu lipsesc din aceste aşezări, însă aici nu se mai întâmplă ceea ce este regulă pentru restul Câmpiei, şi anume că produsele casnice, modelate cu mâna, copiază produsele de atelier, de tradiţie romană. În termeni culturali, am putea spune că aculturaţia romană debutase, dar nu ajunsese la maturare. Este demn de semnalat că populaţia de sorginte carpică este semnalată arheologic în *aproape aceeaşi poziţie geografică*, adică în nord-estul Munteniei, pentru secolele II-III d. Chr.⁴⁸

Situaţia din nordul Munteniei este departe de a fi clară, deşi cercetările de teren au fost destul de intense, din cauza publicării sumare. Pentru a vorbi numai de situri care se bucură deja de o anume notorietate, staţiunea eponimă Căndeşti şi celebra necropolă de la Sărata Monteoru (ambele din judeţul Buzău), aşteaptă încă o publicare monografică; în judeţul alăturat, Prahova, ar fi de citat cel puţin grupul de staţiuni de la Budureasca, aşezările (cel puţin două) de la Târgşor, aşezarea de la Şirna, toate situri

pluristratigrafice care ar putea contribui la o cronologie mai fină a epocii; în fine, mai la vest, în judeţul Dâmboviţa, avem o aşezare cu cel puţin trei episoade de locuire, la Băleni-Români. După cum se vede, peisajul şanselor ratate este absolut dezolant. Chiar şi aşa, despre aceste situri sunt câteva lucruri de reţinut. La Căndeşti se producea o ceramică de bună calitate, modelată la roata rapidă, pe care o vom regăsi apoi – în cantităţi foarte reduse însă – în necropola vecină. Valea Budureasca – ascunsă şi sălbatică – arată mai mult a loc de refugiu decât a mediu natural de existenţă, impresie confirmată şi de ceramica studiată⁴⁹, care pare o veritabilă sinteză a ceramicii din câmpie; de aici provine şi unul din rarele relice ceramice care se datorează cert fenomenelor de migraţie⁵⁰. Târgşorul are certe particularităţi, începând cu fabricaţia cu multă ceramică pisată adăugată (fapt caracteristic pentru tot alealul nordic, se pare), continuând cu un regim decorativ sobru şi cu forme ceramice tipice, fără margine⁵¹, set de caractere specifice care m-au determinat să definesc un „*aspect cultural Târgşor*”. La Şirna sunt semnalate tipii lucrate cu mâna, în asociere cu ceramică Sântana-Cerneahov târzie, deci pe un palier cronologic aflat probabil la

⁴⁷ Raportul înălţime/ diametru median este de 1,4-1,5, dar valori de 1,6 pot apare. Asemenea cifre nu există în tot centru şi estul Europei, cu excepţia vaselor orientale din mediul avar (Vida 1999, p. 114, fig. 36/a1, e1).

⁴⁸ Bichir 1973; 1984, v. harta de la p. 123. Materiale similare pentru secolul VI se găsesc, natural, şi în Moldova, cele mai bune analogii găsindu-se la Bacău-Curtea Domnească (Mitrea 1980, în special fig. 23/5, 24/5). Chestiunea este cred de natură să lămurească acurateţea relatărilor lui Aurelius Victor despre transferarea *in corpore* a naţiunii carpilor la sudul Dunării, în vremea lui Diocletian („*Carporum natio translata omnis in nostrum solum*”, *De Caesaribus* 39, 43). Ultima menţiune a carpilor este pentru anul 381, când raidul lor este respins de Theodosius I. Istoricul Zosimos (IV, 34) a folosit termenul „Karpodakoi”, ceea ce s-a interpretat drept „carpi din Dacia” (expresie discutabilă, nefiind clar care „Dacia”) sau „carpi de origine dacică” (dar Zosimos nu părea deloc interesat de originea carpilor; v. G. Bichir în *Enciclopedia...* 1994, titlu Carpi). Cu riscul speculaţiei, aş propune „populaţie amestecată, carpo-dacică”, fiindcă aceasta este sugestia materialelor arheologice din nord-estul Munteniei.

⁴⁹ Foarte puţin publicată (Teodorescu & 1993, respectiv trei vase întregi şi o jumătate, Teodorescu 1971 – o singură formă), majoritatea ceramicii studiate fiind consultată direct în expoziţia de la Ploieşti.

⁵⁰ O formă de tradiţie Kolocin (nepublicată, deci nereproductibilă, dar similară Rusanova 1976, p. 68, fig. 27/6, 20, 26), neuzuală în mediu slav (respectiv „Praga-Korceak”), care însă nu provine dintr-o asociere directă cu materialul autohton, ci de pe o reamenajare (vatră) în umplutura bordeiului 5 de la Budureasca 5. Mulţumesc dr. Dan Lichiardopol pentru clarificarea acestui aspect (nu avem deci o „convieţuire”). Este cunoscut, dar rămâne sursă de nedumeriri prezenţa numelui tribului Severianilor atât în nord-estul Bulgariei, dar şi la Niprul mijlociu; problema numelor-dublet de triburi slave este însă una mult mai complicată, fenomenul fiind relativ răspândit (v. Barford 2001, p. 331).

⁵¹ Sau cu *margine* de-abia schiţată; sunt publicate mai multe exemplare lucrate la roata rapidă (Diaconu 1978, fig. 3/3-5, practic singurul tip publicat), ceea ce descurajează ipoteza că această morfologie este datorată contactului cu slavii.

jumătatea secolului al V-lea⁵². La Băleni sunt semnalate mai multe suprapuneri de complexe de locuire; curios și de reținut, ceramica cu aspect mai arhaic – uzual atribuită slavilor sau influențelor acestora – aparține complexelor celor mai vechi⁵³.

În fine, un ultim aspect pe care aș vrea să-l rezum aici, este apariția, după 1990, a unui orizont de așezări în care ceramica lucrată la roată este practic absentă. În ordinea publicării, este vorba despre așezările de la Vadu Codrii (jud. Olt, în dreapta Oltului), Șuvița Hotarului (jud. Călărași, în dreapta vărsării Argeșului) și Vadu Anei (Jud. Ilfov, 12 km. E de București)⁵⁴. Acestea ar fi și descoperirile pentru care expectația de „așezare slavă” este cea mai puternică. Dacă pentru Șuvița Hotarului și Vadu Anei lucrurile ar fi mai controversate, datorită materialului întregibil puțin (câte două forme întregi în fiecare caz), pentru Vadu Codrii avizul negativ este cât se poate de clar, analogiile morfologice cu Gropșani fiind sistematice. Tot la Vadu Codrii s-a dat și răspunsul stratigrafic necesar: unul dintre cele 4 bordeie lipsite de ceramică lucrată la roată suprapune un complex de locuire mai vechi, în care ceramica lucrată la roată nu este numai bine reprezentată, dar și de bună calitate. Am definit aici „aspectul cultural Vadu Codrii”, care nu este un aspect regional, ci unul cronologic, la capătul evoluției culturii *Ipotești-Cândești*. Despre cronologia acestui stadiu se poate spune că, *probabil*, suprapune ultimul deceniu al sec. al VI-lea (lipsește orice fel de import!) și câteva

decenii din secolul VII, nu mai departe de jumătatea acestuia⁵⁵.

Am enumerat până aici aspectele culturale Gropșani, Străulești, Târgșor și Vadu Codrii, fiecare cu caracteristici distincte, iar primele trei chiar cu o quasi-teritorialitate. Se mai poate vorbi, deci, despre *cultura Ipotești-Cândești*? Un răspuns tranșant este greu de formulat. Există o veche tentație a arheologilor de a desființa vechile concepte culturale; rezultatul nu este decât o confuzie din ce în ce mai mare⁵⁶. Fără a ne pierde aici în chestiuni ținând de filosofia științei, consider că conceptele culturale nu sunt decât niște *convenții*⁵⁷, al căror conținut *nu poate rămâne neschimbat*. De aceea avem de operat asupra conținutului, nu asupra formei. Desigur, unele conjuncturi de cercetare pot determina ruperea completă cu trecutul. Dacă, de pildă, cercetarea din sudul Moldovei ar lua o turnură favorabilă (ceea ce nu se vede), și am avea proba materială că unele aspecte din nord-estul Munteniei au mai multă coerență spre est, decât spre vest (ceea ce nu este exclus), atunci am fi *obligați* de a reconsidera chiar termenii majori cu care operează arheologia românească astăzi. Până atunci, vom constata doar că în interiorul arealului cultural Ipotești-Cândești există tensiuni și inegalități între arealele de V și cele de E și,

⁵² Olteanu & 1983; există o descoperire similară mai veche la Alexandria (Preda 1959), dar și o descoperire similară din campania 2001, de la Militari (Negru 2002).

⁵³ Datorcă această informație nu puținului publicat, ci amabilității d-nei Luciana Muscă, ce a binevoit de a-mi arăta materialele în depozit (recunosc: impresia „slavă” a fost foarte puternică) și de a-mi trimite, ulterior, planșe cu desene și câteva explicații stratigrafice.

⁵⁴ Nica 1994 pentru Vadu Codrii; Damian O 1996 pentru Șuvița Hotarului; Teodor E 2000 pentru Vadu Anei; la Vadu Codrii am reluat săpăturile în 1997-1998, din care a rezultat existența unui orizont anterior (cu asocierea ceramicii lucrate la roată), datat provizoriu în al treilea sfert al sec. VI.

⁵⁵ Limitarea datării culturii Ipotești-Cândești „clasice” (fără aspectul Vadu Codrii, de care încă nu s-a luat la cunoștință) la secolul VI este recomandată și de studiul obiectelor „bine databile”, de genul fibulelor asociate așezărilor (Madgearu 1997, p. 118), spre deosebire de opiniile mai vechi, care, pe model Nestor, întindeau această datare și în secolul VII, cel puțin până la invazia bulgară (ex. Teodorescu 1964, 1971; Comșa 1975; Ferche 1984).

⁵⁶ „Soluția” *Ipotești-Ciurel (-Budureasca)-Cândești(-etc)* nu reflectă decât neputința, iar „cultura romanică” (Diaconu G. 1978, 1979) este un concept tendențios și într-o oarecare măsură fals.

⁵⁷ Ion Nestor spunea elegant, sec și adevărat, despre „cultura Ipotești-Cândești”: „*ce n'est pas naturellement le nom qui import*” (1965, p. 175), invitându-și emulii să nu facă dezbateri sterile; cam în același timp, unul dintre ei scria, pe un ton vehement: „...Denumiri ca Ciurel-Ipotești-Cândești, Ipotești-Cândești-Ciurel sau Cândești-Ipotești trebuiesc *hotărât excluse*” (Teodorescu 1971, p. 107; textul a fost scris în 1964 și a așteptat șapte ani publicarea).

secundar, între cele de S și cele de N, că romanizarea (ca proces de adoptare a unor forme de cultură materială, nivel la care putem discuta aici) era un proces general, însă nu uniform; provinciile din vest, care au fost o perioadă mai lungă sau mai scurtă stăpâniri romane s-au demonstrat mai permeabile, iar capul de pod roman, din epocă târzie, de la Sucidava-Celei, s-a demonstrat mult mai important decât vecinătatea relativă a așezărilor din centrul Munteniei cu cetățile sud-dunărene.

Poziția specială a Olteniei și rolul ei de punte cu lumea romană, în secolul al VI-lea, este confirmată de studiile cele mai recente de numismatică⁵⁸. Începând cu a doua parte a domniei lui Anastasius, fluxurile monetare din Oltenia sunt sincrone cu cele din Imperiu, de o intensitate similară cu dioceza Daciei, chiar mai mare spre finalul secolului (ravagiile războaielor fiind aici aparent mai mici). Singurul lucru care particularizează Oltenia de provinciile sud-dunărene este aportul sporit al trezoreriei capitalei, indicând importanța factorului militar (și, proporțional, importanța scăzută a tranzacțiilor civile). Spre diferență, în Muntenia fluxurile monetare (impulsurile inflaționiste, de exemplu) sunt decorelate cu cele din Imperiu, ceea ce semnifică, alături de cantitatea redusă de monedă, lipsa unor schimburi comerciale semnificative. Campaniile barbare la Dunărea de Jos, sunt marcate prin stoparea pătrunderii de monedă; hiatusul din 545-553 este unul dintre cele mai semnificative, marcând în opinia lui Ernest Oberländer momentul pătrunderii masive a slavilor și ieșirea Munteniei din influența Imperiului⁵⁹.

La o încheiere surprinzător de asemănătoare – deși absolut independent, fără a cunoaște aceste concluzii la vremea respectivă – am ajuns cu ocazia investigării

izvoarelor literare. Rezumând extrem de sec (și fatalmente fără nuanțe) concluziile de atunci⁶⁰, participarea slavilor la acțiunile militare de la Dunărea de Jos a avut mai mult caracter limitat (grupuri de jaf, mai ales pentru 528-535) sau din poziție subordonată (în atacurile masive din 539-540 și 544) până la 546⁶¹; la acest moment se înregistrează *prima acțiune independentă la sudul Dunării*, iar la 550 slavii pun pentru prima dată în dificultate armata romană. Consistența sporită a acțiunilor slave, după 545, m-a determinat să cred că acesta ar fi momentul în care *slavii aveau deja un potențial demografic important, într-o zonă proximală ariei de operațiuni* (aducerea unei mari mase de luptători pedestri, de la distanță mare, este desigur problematică).

În fine, este de adăugat aici că așteptările arheologilor (slavi în primul rând, dar nu numai) față de prezența slavilor în Câmpia Dunării de Jos, formulate după lectura izvoarelor istorice, se demonstrează prea entuziaste față de ceea ce pot da ruinele cele mai obiective. Cercetarea numismatică arată că, dacă raidurile slave sunt semnalate fie de întreruperea circulației monetare, fie de apariția unor tezaure de bronz de proveniență sud-dunăreană, în schimb evidența unor subvenții (monedă de aur nefolosită) lipsește aproape cu desăvârșire⁶², ca și vreun indiciu, de orice fel, asupra fabuloaselor prăzi despre care “ziariștii” lui Justinian relatau cu atâta indignare⁶³.

Caruselul exclusivităților

Există o contradicție între concluzia așezării temporare a slavilor la Dunărea de Jos, în jur de 545, și descrierea culturală a culturii Ipotești-Cândești? Aparent da, atâta vreme cât ne așteptăm ca urmele materiale ale acestei populații în migrație să fie

⁵⁸ Oberländer 2000 – teză de doctorat, nepublicată; este în curs de pregătire pe site-ul Muzeului Național de Istorie a României (www.mnir.ro). Recent parțial publicată (Oberländer 2001, 2002).

⁵⁹ Oberländer 2000, p. 96-98, 214, 233; până la publicarea lucrării numismatice, v. comentariile de la Teodor E 2001, § 18.1, p. 241-246 (sau rezumatul în engleză).

⁶⁰ Teodor E 2002.

⁶¹ La o concluzie similară a ajuns, independent, și Florin Curta (2001, p. 114).

⁶² O excepție – puțin spectaculoasă – o reprezintă anii 582-602, în care intrările de monedă de aur sunt mai mari decât în perioadele anterioare (Oberländer 2000, p. 233).

⁶³ Oberländer 2000, p. 216, 226.

aceleași cu cele din teritoriile de origine. Acest fel de așteptare este un loc comun pentru cercetătorii fenomenului migrației slave înspre Balcani. Și totuși, câteva întrebări se formulează din ce în ce mai precis: unde sunt așezările slave ale primului val slav colonizat la sudul Dunării? Câteva zeci de ani am fost asigurați că există mai multe astfel de așezări, în nord-estul Bulgariei, unele putând data chiar de la finalul sec. VI⁶⁴. Iată că, mai recent, un cercetător bulgar a ajuns la concluzia că aceste așezări nu pot fi mai timpurii de jumătatea secolului al VII-lea⁶⁵. Argumentele vin dinspre – se mai miră cineva? – morfologia ceramică, autoarea constatând că seriile morfologice din Ucraina și Polonia nu se potrivesc cu cele din Bulgaria, iar pentru a deriva pe cele din urmă din cele dintâi ar trebui să presupunem un hiatus de cel puțin jumătate de secol. Trecând la nordul Dunării, putem întreba unde sunt așezările – slave! – din același secol VII. Avem, cu totul, trei așezări din orizontul *Vadu Codrii*, pentru, probabil, prima treime a secolului, o așezare probabil la jumătatea secolului al VII-lea, în Insula Banului⁶⁶, și o singură așezare pentru finalul secolului VII (dar, posibil, începutul veacului următor), respectiv nivelul 2 din așezarea de la Dulceanca IV⁶⁷. Chiar dacă toate acestea ar fi slave (ceea ce e fals), am avea un hiat de peste jumătate de veac, iar nivelul de reprezentare a restului de timp ar fi, oricum, jalnic. Tezaurile monetare îngropate cu prilejul invaziei bulgare, în jur

de 680, reprezintă acumulări începute în jur de 650, și sunt atribuite unor triburi slave federate bizantinilor⁶⁸, ajunse aici probabil după al doilea puseu avar, după 640. Ei bine, toate acestea sunt simple deducții (nu spun „neîntemeiate”), fiindcă *nu există mărturii materiale ale acestei populații*, intervalul 650-680 nefiind ilustrat arheologic, decât de un alt tezaur, la Coșoveni, de această dată funerar, atribuit unei prințese avar⁶⁹. Apoi: ce se întâmplă între 600 (602/613) și 650? (Nimic de comentat, altceva decât cele trei amintite așezări). Pentru finalul sec. VI, situația „tezaură fără așezări” se repetă, cel puțin pentru estul Munteniei. Cele patru tezaur de monedă de bronz⁷⁰ îngropate de-a lungul Dunării de Jos, în ultimul sfert al secolului, se găsesc în afara zonei locuite. Tezaurul de la Gropeni (578) se află la peste 100 de km. de cea mai apropiată așezare posibil contemporană (v. harta de la fig. 6). Tezaurul de la Unirea (595) se află la peste 75 de km. de orice așezare posibil contemporană (la nordul Dunării!). Presupusul tezaur de la Ulmeni⁷¹ (îngropat probabil în același ultim deceniu al sec. VI), de la stânga vărsării Argeșului, se află relativ aproape de cele trei așezări din dreapta Argeșului, însă probabilitatea contemporaneității este redusă; cele mai apropiate așezări probabil contemporane sunt cele din zona Bucureștiului (probabil Ciurel), aflate la aproximativ 65 de km. NV. Tezaurul de la Troianul, îngropat în jur de 600, se află în proximitatea grupului de așezări de pe Vedea (și afluenții), dar într-o poziție exterioară; mai mult, dacă în vestul

⁶⁴ Văžarova 1965, 1971, 1986; Cankova-Petkova 1970.

⁶⁵ Koleva 1992, opinie întărită parțial de Alexandru Madgearu (1997, p. 173), care nu vede posibilă existența acestui orizont de așezări înainte de invaziile din 614-626; similar Curta 2001, în mai multe locuri, de ex. p. 113.

⁶⁶ Diaconu P. & 1967. Este însă doar o presupunere, pe puțin material, publicat nefericit. Mult vehiculata datare în sec. VII a așezării de la Radovanu (conform opiniei săpătorului, Comșa 1975) nu se verifică, toate complexele având și ceramică lucrată la roată rapidă. Nu există nici o dovadă că producția ceramicii de atelier s-a prelungit în secolul VII, la nord de Dunăre. Idem Ciurel sau alte așezări pentru care s-au dat datări largi, nu din generozitate, ci din incertitudine.

⁶⁷ Ferche 1992, p. 153-172; a nu se confunda cu așezarea omonimă din sec. VI, pe care o suprapune.

⁶⁸ Oberländer 2000, p. 236-237, respectiv Piuța Petri, Galați, Drăgășani, Prișeaca și Vârtop (vezi harta de la fig. 6).

⁶⁹ Madgearu 1997, p. 164, atribuire incertă, după părerea mea. Tezaurul are oricum factură princiară, iar opțiunile posibile nu sunt multe. Oricum, a se observa că ponderea tezaurilor s-a mutat în Oltenia, față de finalul sec. VI.

⁷⁰ Gropeni (Chiriac 1980), Unirea, Ulmeni, Troianul (v. harta de la fig. 6) provenite din acumulări particulare (numai monede de bronz!) sud-dunărene, ajunse la nord prin jaf și îngropate cu prilejul unor raiduri de pedeapsă (Oberländer 2000, p.221-223)

⁷¹ Este vorba despre o serie de descoperiri izolate despre care se presupune că, cel puțin inițial, a format un tezaur (Oberländer 2000, p. 209).

Munteniei perioada de început a culturii Ipotești-Cândești este foarte bine reprezentată, perioada de sfârșit (sau măcar proximă) pare complet absentă, iar probabilitatea ca posesorii tezaurului să fi trăit în vecinătatea unei așezări este foarte restrânsă.

Un alt aspect al „exclusivității arealelor” îl reprezintă necoincidența dintre repartiția monedelor izolate (marea majoritate în interior) și repartiția tezaururilor (în preajma Dunării)⁷². Cum s-ar explica oare această „anomalie”?

A mai aștepta „surprize” majore de la cercetarea arheologică de viitor, cel puțin pentru județele limitrofe Dunării, din aval de Olt, înseamnă doar amânarea confruntării cu niște probleme care nu se vor mai schimba radical. Absența unor „așezări slave” este un fapt, iar ipotezele ridicole referitoare la cât de repede s-au „școlit” slavii, la roata rapidă, încă de la începutul sec. VI (una dintre „explicațiile” genezei culturii Ipotești-Cândești⁷³), nu ne fac decât să ne întrebăm de ce au renunțat la progres atât de repede.

Analogia care s-a făcut între *colonizarea* slavilor spre vest (sub autoritate germană) și *migrația* slavilor spre sud (sub autoritate nomadă, în mare măsură) ridică întrebarea dacă cele două medii de dezvoltare sunt congruente sub aspectul habitatului și economiei. Cele câteva așezări din bazinul Tisei par mai degrabă rodul colonizării germane⁷⁴, decât a migrației avar; ce ar reprezenta așezări slave în khaganatul avar – mie unul nu-mi este clar, mai ales pentru teritoriile de la est de Dunăre.

Cu probleme similare ne confruntăm în privința necropolelor; similare în sensul exclusivității teritoriilor. De o parte și de alta

a Câmpiei Române avem, la un capăt, marea necropolă de incinerare de la Sărata Monteoru, iar la celălalt capăt – cele două morminte de incinerare de la Balta Verde, care nici măcar nu știm sigur să aibă vreo legătură cu slavii. De o parte și de alta a necropolei de la Sărata Monteoru, la câte 25 de km spre VSV (Cricov-Ceptura) și NE (Pruneni), se află morminte izolate (sau necropole restrânse) de înhumare, probabil contemporane, sugerând limitele teritoriale ale uniunii tribale din ținutul Buzăului. Dacă aceste morminte ar putea sau nu aparține localnicilor romanici (probabil nu) aproape că nu are nici o importanță, în contextul acestei discuții, fiindcă nu ar rezolva nimic la nivel de ansamblu. De la Cricov la Balta Verde sunt peste 300 de km. în linie dreaptă, spațiu pentru care s-au cercetat cel puțin 30 de așezări și se mai cunosc, din perieghetză, cel puțin alte 30. Pentru un spațiu de 60000 km², oriunde în Ucraina, Polonia sau Slovacia, la o densitate similară de locuire, există cel puțin 10 necropole (majoritatea de dimensiuni mici). Singurul lucru cu adevărat curios este că nimeni nu a sesizat – cu voce tare – „anomalia”, pentru a concluziona că ne aflăm în *altă situație*. Cel puțin aparent (la nivel „arheologic”), avem paradoxul necropolelor fără așezări⁷⁵ și a așezărilor fără necropole, ceea ce în arealul slav originar nu este chiar neobișnuit⁷⁶, dar nici situația cea mai tipică n-ar fi. Iar dacă fenomenul ar defini numai secolul VI, poate că am mai „aștepta” ceva de la viitor. Dar unde sunt necropolele secolului VII, sau VIII (altele decât cele bulgare de la malul Dunării de Jos), IX, X...? Dar gorodiștile secolelor VII-VIII?⁷⁷

⁷² Oberländer 2000, p. 224.
⁷³ Parczewski 1993, p. 124. Similar se pune problema pentru Bucovina, unde școala sovietică a descoperit „cele mai timpurii așezări slave”, datate, firește, cu produse ale culturii Tumulilor sau ale culturii Cerneahov (o largă descriere la Stanciu 2001, § 1).

⁷⁴ Vezi Stanciu 2001, nota 54, despre descoperirile (inedite) de la Kisvárd; descoperirile de la Lazuri (Stanciu 1999) ale cercetătorului clujean, par a face parte din aceeași categorie

⁷⁵ Am convingerea că așezarea de la Cândești-Buzău este anterioară necropolei de la Sărata Monteoru, ca de altfel și celelalte descoperiri evocate (dar – deocamdată? – nepublicate) de V. Teodorescu în bazinul mijlociu al Buzăului.

⁷⁶ Barford 2001, § 9, cu detalii etnografice interesante despre „înmormântările discrete”.

⁷⁷ Voinești-Dâmbovița este singura fortificație pe care o cunosc, obiectiv absolut ridicol (val rectangular de dimensiuni de genul 25 x 25). Așezările fortificate sunt aproape nelipsite pentru teritoriile locuite de slavi, în secolele (VII-) VIII-IX. Pentru fortificații de epocă pe teritoriul României Olteanu 1997, p. 40-41; pentru organizarea slavilor sudici și fortificații

Modele de integrare

Conviețuirea (pașnică!) a fost un concept drag celor care s-au format la umbra Internaționalei, până într-atât că au presupus întovărășirea spontană ori de câte ori au văzut vreun obiect mai strâmb, care nu dădea bine în vitrina romanității. Care ar fi fost vehiculele sociale ale unui asemenea eveniment? Dar cum poate interesa așa ceva pe un arheolog serios?... Important era că slavii stăteau cuminiți în coliba lor (cea mică și urâtă), minoritari și asimilabili. Exemplul cel mai înduioșător pe care îl cunosc vine însă de dincolo de Dunăre, de la cercetătorul bulgar Kranzalov, care și-a imaginat, prin anii '60⁷⁸, o ipoteză pe care aș numi-o a „gemenilor separați”. Lapidar, în urma migrațiilor ar fi rezultat, de o parte și alta a Dunării de Jos, un singur popor, format prin amestecul romanicilor și slavilor, dar care, printr-un joc curios al sorții, a sfârșit prin a vorbi o limbă slavă, de o parte a fluviului, și o limbă romanică, de cealaltă parte (la sfârșit fiecare era pe partea cealaltă). Ipoteza are ceva cuceritor, dar, după patru decenii, carențele se văd la fel de ușor precum ale teoriei (seducătoare, la rândul ei) marxist-leniniste.

În zilele noastre cuvântul de ordine e „integrare”, și nu am putut rămâne insensibil. La urma urmei, nu poți să faci omletă fără să spargi ouăle și nu poți vorbi despre formarea poporului român fără o conviețuire daco-romano-slavă. În ciuda acestei evidențe raționale, am avut probleme de a pune în evidență fenomenul, cu ajutorul faptelor ilustrabile arheologic, atunci când

analizam cultura materială din sudul României, cel puțin prin prizma ceramicii. Există o veche discuție⁷⁹, de pildă, despre tipurile de locuințe, dacă sunt sau nu produsul unui import cultural, ilustrând tocmai migrația slavă. Eu cred că din stepele Niprului s-a importat numai Crivățul, dar discuția oricum tinde să se eternizeze pe poziții antagonice⁸⁰. Locuința fiind un produs la fel de popular precum olăria, cred că este important de lămurit unul dintre subiecte; or, chestiunea ceramicii părea mai ușor de clarificat, și cred că, cel puțin în linii generale, lucrurile sunt ceva mai clare decât acum cinci ani. Pe un vas de la Străulești, unul de la Budureasca și trei de la Sărata Monteoru (potențial mai multe, după publicare) – e imposibil de explicat un fenomen de o asemenea amploare, precum „migrația slavă”. Având asemenea dificultăți, am căutat modele de „integrare” acolo unde aveam șanse mai clare de a le pune în evidență, respectiv în Moldova de nord. Pentru început.

De unde puteam să încep, dacă nu dintr-un sit slav consacrat, precum Rașcov? Fără a intra aici într-o discuție altminteri interesantă, analiza morfologică a confirmat apartenența grupului de așezări de pe Nistru la lumea slavă. Mai mult decât atât, Rașcovul adună influențe slave atât de la est, cât și de la vest, fiind probabil cea mai „deschisă” așezare din cele studiate. Analiza a scos însă în evidență și particularități cu caracter de unicat (v. fig. 3 C). Dacă morfologia generală a vaselor este cea generic slavă (amestecându-se caractere Korceak, sud-poloneze, Penkovka, dar și altele, vestice), partea inferioară a acestor vase se încheie aproape sistematic cu un

Wasilewski 1965; Rusanova 1976 pentru gorodiști în Germania (p. 138), Polonia (p. 168), Rusanova 1973, p. 54 pentru așezări fortificate din Ucraina. De observat că gorodiștile sunt un fenomen care definește în primul rând teritoriile nordice (la „linia” de contact cu civilizațiile baltice și germane).

⁷⁸ Kranzalov 1965; unele argumente sunt însă de un bun simț surprinzător („Comme exemple le plus récent je peut citer ce que nous a démontré ici dans sa communication Mme V'zarova, qui nous a parlé de l'existence dans ses découvertes de la céramique seulement slave et protobulgare, tandis que les formes qu'elle nous a montrée représentaient presque exclusivement des formes romaines”).

⁷⁹ Comșa M 1978 a; v. și Cosma 1996 pentru intracarpatic, ambele despre problematica sec. VIII-X, dar cu evidente implicații pentru secolele anterioare. De semnalat o recentă reluare a subiectului (Cosma & 2002, p. 20-49).

⁸⁰ Stanciu 1999 face o lungă digresiune de la subiect (așezarea de la Lazuri), preocupat fiind de situația „bordeielor” din sudul României, în special de cuptoarele acestora (p. 122-130), probabil din dorința de a găsi „analogii”. Am exprimat puncte de vedere divergente în mai multe locuri din teza de doctorat (Teodor E 2001, § 4.2.2., § 10, Concluzii)

picioir scurt, cu talpă pronunțată. Cu excepția arealului Korceak, prezența piciorului este accidentală în lumea slavă, iar în Ucraina nordică morfologia acestuia este net distinctă⁸¹. Această caracteristică ce identifică Rașcovul în peisajul lumii slave nu a putut fi pusă decât pe seama culturilor anterioare (încercarea producătorilor de a imita picioarele inelare din cultura Cerneahov) care (știu că doare, dar am să fiu scurt)⁸² *nu au nici o legătură cu cultura slavă*. Iată deci un prim model de integrare, și încă a unuia avansat, evoluat (caractere de origini distincte se întâlnesc pe același obiect).

Un al doilea obiectiv a fost Botoșana, sit eponim pentru cultura care definește, în arheologia românească, orizontul romanic pre-slav⁸³, de la sfârșitul sec. V și începutul sec. VI. Dacă ceramica lucrată la roată și-a confirmat extracția romană, nu numai prin tehnologie, dar și prin forme, toată ceramica lucrată cu mâna care și-a găsit analogii⁸⁴ a realizat astfel de legături spre lumea slavă; e adevărat, jumătate din grupele morfologice lucrate cu mâna nu au găsit nici un fel de analogii, suspectând aici că este vorba

despre tradiții locale, nord-moldovene, nereprezentate în baza de date. De altfel, prezența factorului local se trădează și în alte aspecte. Încercarea inițială de a explica așezarea ca o comunitate slavă care folosea (și) serviciile unor producători de ceramică cu rădăcini în civilizația romană, s-a lovit de constatarea că piesele arheologice care fac referire la practicarea creștinismului sunt numeroase și diverse, începând chiar cu două vase cu o morfologie arhaică, „slavă”, dar cu cruci incizate pe corp⁸⁵, extrem de caracteristice culturilor pericarpatice⁸⁶, cu peștele incizat pe o fusaiole (reprezentările de „animale” nu sunt uzuale; este deci simbolul), și un tipar de gresie pentru cruci pectorale⁸⁷. Suntem și aici, în mod vădit, în prezența unei comunități mixte, relativ mai timpurie sau pur și simplu mai nouă decât cea de la Rașcov, fiindcă aici elementele culturale diferite sunt clar ilustrate *pe piese distincte*.

Cercetarea Bucovinei nu a fost totuși un marș triumfal al conviețuirii. Refuzul a apărut de unde mă așteptam mai puțin. Vestea bună este că într-adevăr, Codân este succesorul tradițiilor tumultelor carpatice⁸⁸, vestea rea este că ceramica de secol VI, deși decăzută la nivelul producției manuale, *nu are nici o legătură cu lumea slavă*. Comunitatea de la Codân era pur și simplu izolată, o insulă într-o lume în schimbare. O tendință de uniformizare lentă a materialului ceramic se produce la nivelul materialelor datate în secolele VII-VIII, perioadă în care „semnătura etnică” este din ce în ce mai puțin citeață. O concluzie similară, dar pe mult mai puțin material, am tras-o studiind ceramica (publicată sau nu) de la Suceava-Șipot, un alt sit eponim, de această dată a

⁸¹ Pe axa X avem înălțimea medie a piciorului (notat SP în grafic), calculată ca medie a raporturilor dintre înălțimea piciorului și înălțimea inferioară (gk/ak) și înălțimea piciorului și diametrul bazei (gk/k), v. fig. 3 A; pe axa Y avem înălțimea talpei (hk) raportată înălțimii piciorului (gk), raportul fiind notat IT în grafic; toate valorile în sutimi. Loturile comparative sunt constituite din materialele publicate de Baran 1988 (Rașcov), Rusanova & 1984 (Codân; numai complexe de secol VI), Fusek 1994 (Slovacia), Parczewski 1993 (numai sudul Poloniei), Rusanova 1973 (ceramică tip Korceak)

⁸² Despre avatarurile arheologiei sovietice pentru îmbunătățirea pedigree-ului culturii slave, în zona Cerneahov/ Cultura Tumurilor Carpatice – pe larg la Stanciu 2001, capitolul 1. Singura moștenitoare certă a unor forme Cerneahov este cultura Penkovka, dar atributul „slav”, pentru aceasta din urmă, este discutabil cel puțin la nivelul genezei. Formele Penkovka și Korceak (cu variantele din Polonia) sunt prea diferite pentru a fi derivate din aceeași sursă (v. figura 3 D din acest studiu).

⁸³ Despre cultura Costișa-Botoșana Teodor D 1983 a, 1984, Teodor D 1997 (introducere).

⁸⁴ Procedurile de cercetare a analogiilor sunt, în Sistemul Kompas, în bună măsură automatizate și obiective (aceleași criterii se aplică tuturor analizelor); pentru detalii, v. Teodor E 2001, § 1.3.3. și 1.3.4. (teoria)

⁸⁵ Teodor D 1991, p. 130, fig. 12/2, 4.

⁸⁶ Mă refer în mod specific la cruci trasate în pasta crudă, pe corpul vasului (în special pe umăr), situația pe care deocamdată nu o cunosc ilustrată pe ceramica slavă din teritorii „necontaminate”; cruci incizate pe alte obiecte (fusaiole, vâlătuci) sunt cunoscute și din alte orizonturi (nici ele prea depărtate de Carpați!). Am dezbătut pe larg subiectul în tema de doctorat (Teodor E 2001, § 12.3.) și va fi reluat pe scurt ceva mai jos.

⁸⁷ Teodor D 1991, p. 125, fig. 7/6, respectiv p. 126, fig. 8/1.

⁸⁸ Rusanova & 1984, p. 42-43.

unui orizont cultural care (în accepțiunea arheologilor) subliniază tocmai însinuarea slavilor în structurile sociale din Moldova⁸⁹. Analiza morfologică nu a reușit să pună în lumină presupusa legătură dintre această așezare și migrația slavă, iar sorgintea culturală a producătorilor este incertă, dar cu un accent al probabilităților care se îndreaptă spre un amestec daco-sarmatic, cu influențe romanice destul de discrete.

Un alt refuz al conviețuirii am înregistrat la Dolheștii Mari. În ciuda materialului redus numeric⁹⁰, factura ceramicii de aici nu mi-a lăsat nici un dubiu că ne aflăm în prezența unei comunități slave, probabil recent venite, complet neatinsă de influența tradițiilor locale. Aceste considerații stau totuși sub rezerva unei cercetări nefinalizate. După cum se constată, diversitatea mare a situațiilor ne clădește imaginea unei Bucovine-laborator etnic, în care găsim și comunități autohtone, dar și slave, în stadii diferite de contact și fuziune. Cel puțin pentru Bucovina se poate spune că sinteza etnică începuse; ceea ce nu putem ști, din studiul acestui segment cronologic, este care a fost finalitatea procesului (dar poate că aceasta încă se scrie).

Ceva mai la sud, în Moldova, în așezarea de la Izvoare-Bahna, este posibil să fi surprins o succesiune de populații, în aceeași așezare. Un prim orizont este de cea mai bună factură post-romană, cu ceramică lucrată la roată majoritară, datează foarte probabil din prima jumătate a sec. VI⁹¹. Un al doilea orizont cultural, apropiat în timp (probabil începutul sec. VII), dar extrem de diferit ca factură (ceramică lucrată cu mâna, cu o morfologie foarte primitivă), produce

complexe de locuire de același tip⁹², ceea ce cred că este interesant vis-à-vis de relevanța culturală a tipurilor de locuințe. Chiar dacă identitatea tipului de locuințe sugerează un element de continuitate (constructorii, deci bărbații), iar apariția unor forme ceramice noi ar putea fi explicată, eventual (dacă admitem că femeile sunt producătorii ceramicii casnice), printr-un aranjament matrimonial de dată mai nouă, dispariția ceramicii lucrate la roată înseamnă mai mult decât schimbarea unui orizont cultural, ci chiar dispariția unui tip de civilizație în care producția ceramicii se realiza organizat (rămâne de văzut la ce nivel).

Un alt tip de integrare, cu alte mecanisme dar cu aceleași urmări, putem surprinde în Dobrogea, adică tocmai pe teritoriul Imperiului. Un articol mai vechi, singular în felul lui – și tocmai de aceea devenit „model” – prezenta ceramica lucrată cu mâna descoperită în cetatea Beroe-Frecăței⁹³, corelată mai ales nivelului de distrugere din 559. Ceramica – fragmentară și puțină – a fost atribuită slavilor care asediaseră cetatea, probabil pentru simplul motiv că „romanii nu putea face așa ceva”. Dacă slavii au participat sau nu la năvala lui Zabergan – poate rămâne subiect de discuție⁹⁴; că slavii ar fi folosit olăria drept muniție de artilerie – e cu totul improbabil. În lotul cu pricina atrăgeau atenția vreo două profile bitronconice⁹⁵, care sunt uzual atribuite culturii Penkovka; aceasta este pusă în relație cu misterioasele triburi ale Anților, aliate ale romanilor, la această dată⁹⁶, și nu există nici o relatare despre vreo defecțiune a acestora (doar insinuările lui Procopius, pentru o dată mai timpurie). Ceramica aparținea deci asediaților – așa cum e firesc -

⁸⁹ Matei M 1954, 1962, 1970; Teodor D 1997, p. 19-20; există speranța că acest sit va fi republicat, mai amplu, de profesorul Dan G. Teodor.

⁹⁰ Andronic 1995, raport parțial.

⁹¹ Mitrea I 1998, p. 61, fig. 23, 29, 31, 33, 34, 36; situl nu beneficiază de suprapuneri stratigrafice semnificative; de menționat că autorul monografiei datează aceste complexe (L.10, 17, 19) în secolul VIII. Am găsit analogii mult mai convingătoare în sec. VI. Argumentația este prea laborioasă pentru a fi reprodusă aici (v. Teodor 2001, p. 75-76)

⁹² Bordeie cu „pietrar”, de dimensiuni similare. Este de făcut observația că, fie și în varianta cronologică propusă de I. Mitrea, cele două orizonturi culturale nu pot fi deduse unul din altul.

⁹³ Vâlceanu & 1975

⁹⁴ Probabil nu (Curta 2001, p. 45-46).

⁹⁵ Vâlceanu & 1975, fig. 4/1, 2, eventual 4/3.

⁹⁶ Încă din 545, v. Procop., *Războaie*, III, 14, 14, 1-6, 32-33; pentru localizări Turris, v. Madgearu 1992, Teodor D 1994, p. 225-226; pentru alianță Curta 2001, p. 80-81; pentru cultura Penkovka și Anți, v. Teodor D 1993, Corman 1993, 1996, 1997, Rusanova 1978, Rašev 2000, § IV.2., Prihodnjuk 1998.

, nu asediatorilor⁹⁷. Astăzi se știe ceva mai mult despre ceramica „neromană” din cetățile romane, în primul rând că este mult mai multă decât s-ar crede; subiectul este privit cu dispreț de „clasicști”, iar obiectele sunt de cele mai multe ori aruncate (fiind ...,atipice”). Oricum, deja există două alte loturi semnificative de ceramică arhaică. Unul, la Halmyris-Murighiol⁹⁸, al doilea la Capidava⁹⁹. Este interesant de remarcat că, dacă la Halmyris formele bitronconice realizează o majoritate relativă¹⁰⁰, la Capidava, adică peste 100 de km. spre sud-vest, formele bitronconice absentează. Situația din cele trei cetăți sugerează, împreună, că soldații limitanei erau recrutați de obicei din zonele proxime, iar că „anții” erau de găsit în primul rând la nordul gurilor Dunării. La Capidava, majoritatea formelor lucrate cu mâna sau la roata lentă sunt pur și simplu copii, mai mult sau mai puțin reușite, ale ceramicii romane târzii, iar câteva analogii trec Dunărea numai până în Muntenia (inclusiv la Sărata Monteoru)¹⁰¹. Contextul acestor recipiente – remarcabil, unul singur! – lămurește chestiunea producției de ceramică inferioară în cetățile romane târzii, respectiv un depozit de alimente al garnizoanei, recipientele „slave” stând alături de sute de alte recipiente de stocare și servire a mesei (absolut „romane”), depozit îngropat de distrugerea clădirii cândva în deceniul opt. De ce ajunseseră soldații romani să producă ceramică inferioară – este deja un subiect de istorie romană, dar care, odată dezvoltat,

arată că zidurile cetăților s-au prăbușit întâi la interior.

Interesant este că formele realizate în tehnică inferioară la Capidava, la jumătatea sec. VI, își găsesc replici în orizontul Garvăn-Popina, de la jumătatea sec. VII, în aproximativ aceeași geografie; cea mai numeroasă grupă morfologică de la Capidava are drept replică cea mai numeroasă grupă de la Garvăn. Acest din urmă grup cultural este atribuit slavilor, ceea ce se confirmă prin analogiile separate ale trei (!) alte grupe morfologice, cu formele produse la Hotomel, în sudul Bielorusiei, aproximativ în același timp (a doua jumătate a sec. VII), dar și prin posibile alte analogii în alte orizonturi ale „patriei primitive” (presupunând totuși că așa ceva a existat)¹⁰². Aici s-ar putea chiar problematiza dacă grupul Garvăn este mai mult rodul migrațiilor timpurii (începutul sec. VII), sau a migrațiilor prilejuite de al doilea val avar (după 640); posibilitatea de a fi ambele mi se pare probabilă, însă argumentele materiale se îndreaptă spre varianta târzie. Între rădăcinile identificate de analiza morfologică se numără și așezări din Muntenia, dar și din Bucovina, așa încât grupul Garvăn-Popina pare, încă de la constituire, a avea o compoziție reprezentativă pentru întreaga Europă de est.

Asemenea modele de integrare, constatate în așezările Rașcov, Botoșana, Izvoare-Bahna, sau chiar în grupul Popina-Garvăn, nu au fost identificate în așezările din Câmpia Română. Marea necropolă de la Sărata Monteoru este însă un alt caz de integrare, poate cel mai interesant. Obiectivul a fost inițial atribuit slavilor¹⁰³, dar cât de clare erau lucrurile la vremea

⁹⁷ De aceeași opinie Madgearu 1997, p. 171.

⁹⁸ Circa 10 forme întregi sau întregibile, nepublicate. Cetatea se află în extremitatea nord-estică a Scythiei și controla zona dinspre gurile Dunării.

⁹⁹ Lotul, compus din 13 forme, a fost folosit, cu ilustrație, într-o recentă teză de doctorat (Opriș 2000, § II.4.2., p. 105-133), și putem spera că va vedea curând „lumina tiparului”. Cu acordul autorului, am reprodus aceste piese în Teodor E 2001, volum III, pl. 63-65.

¹⁰⁰ Restul formelor par, de asemeni, să se realizeze tradițiilor de dincolo de Dunăre, din Basarabia centrală. Mulțumesc aici dr. Florin Topoleanu, de la muzeul din Tulcea, care mi-a permis studierea lotului în depozit, cât și dr. Mihai Zahariade, care mi-a arătat materialul rezultat din ultimele cercetări, pe șantier.

¹⁰¹ Teodor E 2001, § 5.2.8, p. 81. Un dosar mai complet al acestui tip de ceramică în cetăți romane – la Madgearu 1997, p. 171.

¹⁰² Teodor E 2001, p. 82-83. Ipoteza lansată de Florin Curta (2001), că e mai puțin vorba despre o „patrie primitivă” sau despre o „migrație”, ci despre devenirea unor grupuri locale, aduse la numitor comun de o *lingua franca* (slava veche), este cuceritoare și constituie o interesantă bază de discuție, în primul rând fiindcă răspunde mai bine unor realități de pe teren. Pe de altă parte, nu cred că ipoteza unor migrații efective, fie și de mai mică amploare, ar trebui exclusă din start.

¹⁰³ Nestor & 1956, 1957, 1958; era prima presupunere și cea mai logică, în anii '50.

aceea se exprimă prin analogia făcută de Nestor cu necropolele avare din Pannonia. Rapoartele descriu patru subtipuri rituale¹⁰⁴, respectiv câte două pentru tipul cu depunerea resturilor incinerăției direct în groapă și cu resturile cremației depuse în urnă. Până la publicarea unui raport detaliat e loc însă mai mult de speculații. Caracterul pur slav al monumentului a fost apoi contestat chiar de Ion Nestor, care l-a inclus în categoria culturală Ipotești-Cândești, pe baza unor obiecte caracteristice (ceramică lucrată la roata rapidă, fibule romano-bizantine, obiecte de cult creștin). Știm doar că dintr-un total de peste 1600 de morminte de incinerăție¹⁰⁵, doar mai puțin de 300 sunt morminte de incinerăție în urnă, cele care caracterizează cel mai bine arealul slav primitiv¹⁰⁶. Practicarea în paralel a creștinismului și a incinerăției (în groapă) de către populația autohtonă (neslavă) nu este o ipoteză nouă¹⁰⁷, și se datorează constrângerii faptelor; pe de o parte, evidența numeroaselor obiecte cu semnificație culturală creștină¹⁰⁸, pe de alta – absența mormintelor creștine la nordul Dunării. Apariția – e adevărat, sporadică – a altor obiective similare, precum necropolele de la Lozna-Străteni sau Cândești-Vrancea¹⁰⁹

¹⁰⁴ Cu resturile cremației depuse direct în groapă (1), similar plus vas ofrandă (2), cu resturile depuse în urnă, dar și alături (3) și cu resturile cremației exclusiv în urnă (4) – Nestor & 1957, p. 290

¹⁰⁵ Teodor D 1994, p. 234.

¹⁰⁶ Rusanova 1976: incinerăție în urnă Slovacia (p. 132, fig. 47); incinerăție în urnă în Ucraina de la V de Nipru (zona Korceak – p. 41, fig. 21); numai în groapă sau mixte dincolo de Niprul mijlociu (cultura Kolocin v. și p. 58, fig. [harta] 25); Gimbutas 1971, p. 91 pentru aspectul Volynțsevo (incinerăție în urnă). Pentru specificul ritului funerar slav, cu variantele în urnă sau în groapă (în această ordine): Parczewski 1993, p. 124; Fusek 1994, p. 312-313.

¹⁰⁷ Bârzu & 1991, p. 207-208; Teodor D 1994, p. 235.

¹⁰⁸ Teodor D 1991, p. 82-90, fig. 7-16; Mitrea I 2001, p. 198-203, fig. 65, 67-68, 82, 109.

¹⁰⁹ Teodor 1994, p. 236-237. La Lozna s-au recuperat 20 de morminte (dintr-o necropolă mai mare), toate de incinerăție în groapă, datate în sec. VII (în primul rând stratigrafic, necropola fiind suprapusă de o așezare de sec. VII-VIII, dar și cu ajutorul unei aplici cordiforme, care asigură *terminus post-quem*); la Cândești s-au descoperit numai 3 morminte, din care numai unul în urnă. Este de luat în considerare că astfel de obiective, respectiv resturi (simbolice!) de incinerăție în gropi simple sunt obiective arheologice foarte discrete, greu

sugerează că ritualul specific așezărilor din sec. VI este tocmai depunerea cremației în groapă simplă. Înseamnă deci că celelalte peste 1300 de morminte de la Sărata Monteoru ar putea fi atribuite „autohtonilor”? Posibil. Probabil nu toate.

O incursiune la sud de Dunăre, în necropolele post-romane, ar putea da niște sugestii. În necropolele de incinerăție – cele care interesează aici pentru comparație – depunerea resturilor în urnă reprezintă majoritatea, deși nici cele în groapă nu sunt puține (aproximativ 40%)¹¹⁰. În necropolele birituale (în care înhumații sunt bulgari), ordinea celor două tipuri de incinerăție pare să se inverseze¹¹¹, așa încât, pe ansamblu, cele două serii de practici se apropie de paritate¹¹². Erau toate mormintele de incinerăție în groapă a unor purtători ai culturii slave arhaice? Probabil că nu. Subiectul ține capul de afiș al disputelor arheologilor bulgari¹¹³, care nu se pot hotărî între proto-bulgari (?) și slavi. O incursiune în antropologia fizică a necropolelor creștine, de mai târziu¹¹⁴, relevă o predominare copioasă a elementului

de sesizat în săpătură și aproape imposibil de sesizat prin periegeză.

¹¹⁰ Stanilov 1987. Nu am găsit nicăieri o statistică de ansamblu, cifra fiind o estimare a mea.

¹¹¹ Stanilov 1987, comentarii în special la p. 42; p. 41, tabela 1, pentru necropolele de incinerăție; p. 44, tabela 2, pentru necropolele birituale.

¹¹² Descrierea de ansamblu a situației pare să se conserve, în termenii fundamentali, și pentru necropolele similare de la nord de Dunăre (aflate, toate, în proximitatea fluviului), cel puțin așa rezultă dintr-o sinteză foarte recentă (Luca & 2001, p. 62), pentru care cifrele ar fi 57,6 % (incinerăție în urnă) și 42,4 % (incinerăție în groapă). Dacă ținem cont că complexele fără urnă sunt mai “discrete” (multe nefiind observate), atunci relativul echilibru între cele două varietate rituale poate fi postulat fără riscuri mari.

¹¹³ Bibliografia la Stanilov 1987, p. 46, nota 48.

¹¹⁴ Boev & 1987, p. 211-217. Nu există tabele analitice, pe rase, decât pentru două necropole (Çirakman și Kragulevo), a căror medii dau 45,9% tipul mediteranoid (și asociate, inclusiv dinaric), 25,7% pentru rasa mongoloidă și numai 8,5% pentru tipul nordic (singurul care poate adresa slavii); nu pot decât să remarc aici că ultima cifră dă dreptate lui Florin Curta (2001, concluzii), atunci când afirmă că “slavii” sunt mai mult o entitate mentală (de percepție și reprezentare), decât una de tradiție culturală sau de unitate etnică (în sensul atribuit tradițional termenului).

mediteranoid, ceea ce aruncă retroactiv o lumină cel puțin curioasă asupra realităților secolelor VII-VIII. În ciuda absenței înmormântărilor creștine, de la jumătatea sec. VII în sus, supraviețuirea fizică a unor foști cetățeni romani¹¹⁵ este nu numai atestabilă prin rapida romanizare a ceramicii „slave”, sau prin apariția unor amenajări funerare hibride, de genul „cistelor” romane, dar și prin aceste raporturi numerice rasiale de mai târziu.

Chiar presupunând că toate mormintele de incinerare de la sudul Dunării ar fi slave și translând proporțiile la Sărata Monteoru, aflăm că 800 de morminte de incinerare în groapă sunt „în plus”¹¹⁶. Mai mult, chiar urnele în care erau depuse rămășițele războinicilor slavi par, *majoritatea*, a nu avea nici o legătură cu experiența culturală din teritoriile originare¹¹⁷. Această realitate contrazice imaginea bucolică a slavilor care își cărau tot avutul, inclusiv bătrânii și femeile, în căutarea unor ținuturi mai „fertile”¹¹⁸. Cetele slavilor, plecați după pradă, în siajul cavalerilor nomazi (se înțelege, sugarii

lipseau de acolo!), par a fi doar *nucleul* societăților „slave”, așa cum le vedem la Sărata Monteoru sau în orizontul cultural Garvăn-Popina. „Răpirea Sabinelor” este un model legendar al constituirii unei etnii¹¹⁹, însă poate că ar trebui reconsiderat sub specie antropologică. Dincolo de impactul inițial, violent sau constrângător prin natura lucrurilor, avem schema societăților exogame, a căror funcționare presupune mult mai mult decât un schimb de femei, ci un schimb de servicii, inclusiv militare, care explică mult mai ușor modalitatea în care grupuri restrânse (ca hunii, avarii, bulgarii) s-au impus asupra unor ansambluri sociale mult mai mari, decât explicația forței brute. Ipoteza este bine servită de rapoartele antropologice pe care le cunosc¹²⁰, și care indică *neidentitatea rasială a seriilor masculine și feminine*, atât în unele necropole din Khaganatul avar, cât și Tzaratul bulgar. Această neidentitate se exprimă, la Sărata Monteoru, între ritul incinerăției în urnă și caracterul ne-slav al urnelor și al altor piese de inventar.

O altă fațetă a „integrării”, de această dată nu la nivelul unei microregiuni sau a unei comunități, ci a relațiilor pe arii extinse, se întrezărește din repartitia diverselor tipuri de fibule. Aceste piese, utilitare și decorative totodată, prin raritatea lor dar și prin disiparea în teritoriu, par mult mai mult decât niște podoabe, respectiv *bunuri de prestigiu*, element cheie în „economia” societăților primitive, în definirea ierarhiilor și a „legăturilor”. Un exemplu interesant este distribuția fibulelor digitate tip Pietroasele¹²¹, care se concentrează în câteva areale distincte: în Prusia Orientală (cele mai

¹¹⁵ Contra: Ion Barnea, din DID, III, 1971, p. 62. Alternativa ar fi doar completa nimicire a acestei – numeroase – populații romane, al cărei „precedent” istoriografic ar fi doar nimicirea dacilor ca urmare a războaielor traiane, teză atât de mult contestată de arheologia românească. Pe de altă parte, înmormântările creștine reapar, la marginea cimitirelor birituale, fiind date în secolul IX (Fiedler 1992, p. 247-257); acest fenomen nu mai are legătură nemijlocită cu practicile funerare din Imperiul roman târziu, ci cu procesul de creștinare a bulgarilor.

¹¹⁶ Nu uităm ipoteza lui Nestor (formulată prudent, Nestor & 1957, p. 290), că în necropola de la Sărata, *probabil*, se marchează un proces evolutiv, de la incinerarea în groapă la incinerarea în urnă. Existența, *în paralel, sau chiar mai târziu*, a unei necropole exclusiviste precum cea de la Lozna, șubrezește ipoteza. Nu știm dacă aserțiunea marelui profesor avea și suport stratigrafic, sau era doar o „intuiție”, și am putea încerca o „cheie” socială, nu etnică, pentru mormintele în urnă; apariția acestui tip de morminte în poziție subordonată (alături de cele în groapă, v. Stanilov 1987, p. 41-42), în necropolele birituale bulgare, clatină construcția din temelii.

¹¹⁷ Teodor E 2001, § 8.2., p. 132-134.

¹¹⁸ Gimbutas 1971, *passim*. Curta (2001, p. 107-108) remarcă faptul că prima mențiune explicită a familiilor luptătorilor slavi se referă la evenimente foarte târzii, pentru această dezbateră (asediul Thessalonicii din 615).

¹¹⁹ Cunoscătorii societății rurale românești de astăzi știu că țesături cu acest subiect se găsesc la loc de cinste, adică în aproape toate dormitoare, mentalitatea populară echivalând „răpirea” cu instituția căsătoriei. Oare de ce?

¹²⁰ Lipták 1983, p. 60 (necropola de la Allatyán); p. 92 (necropola Kiskörös I). Stanilov 1987 pentru Bulgaria nord-estică. Aceste *neidentități* au expresii uneori radicale, cele două serii fiind aproape integral diferențiate, semn sigur că procesele de integrare erau *la debut*.

¹²¹ Curta & 1995, v. în special harta de la fig. 20; pentru distribuția acestor piese în Muntenia, v. harta de la fig. 6.

multe), într-o zonă restrânsă de la Niprul mijlociu (Cirigin și împrejurimi, piese puține dar posibil timpurii), în Câmpia Română, și alte câteva dispersate. Dacă ipoteza originii la Nipru este probabilă, explicarea prezenței exemplarelor de la Baltica prin comerțul cu chihlimbar va avea de așteptat publicarea necropolei de la Sărata Monteoru. Dacă acest fapt se verifică, atunci astfel de piese s-au produs și la Dunărea de Jos, ca un implant niprobian (fie el de populație, de meșter, sau doar de model). Caracterul etnic al colportorilor niprobiani ai tipului Pietroasele este din start confuz, zona aflându-se la intersecția culturilor Penkovka, Kolocin și Korceak. Ceramică reprezentativă pentru cele trei culturi există, la sud de Carpați, dar este puțină și nu justifică o atât de bună repartitie teritorială (una zona Buzău, două în perimetrul Bucureștiului, două pe Vedea, două în Oltenia), cu atât mai puțin la vest de Argeș. De aceea, singura explicație plauzibilă pentru prezența atât de uniformă a acestor piese pe teritoriu pare să fie caracterul lor simbolic, de *reprezentare* a comunității în relația cu puterniciile zilei.

Că astfel de piese ar fi de pus nemijlocit pe seama migrației slave – e foarte discutabil. Apariția unei fibule digitate (fragmentare, din păcate), la Copăceanca¹²², în campania 2001, într-un context foarte timpuriu, de cea mai bună factură romană, într-o locuință cu cvasi exclusivitatea ceramicii lucrate la roată rapidă, într-o așezare ce nu pare nicidecum deranjată de turbulențele migrațiilor, nu face decât să confirme datările timpurii ale unor astfel de piese, propuse de Fiedler și Curta¹²³, dar ne pune în imposibilitatea de a lega astfel de piese de migrația slavă. De altfel, studierea repartitei diverselor tipuri de fibule „slave” digitate¹²⁴ nu poate să nu

conducă la observația că teritoriul de referință *nu acoperă arealul slav original, ci aria de acțiune a călăreților nomazi*, respectiv stepa de la nordul Mării Negre, Moldova, Muntenia, Oltenia, stepa Dunării mijlocii, și, foarte interesant, spațiul dintre Balcani și Dunăre. Că aceste din urmă piese ar fi sau nu „fibule germanice”¹²⁵, rămâne de discutat, la un nivel mai mult sau mai puțin scolastic, în legătură cu tradițiile școlilor meșteșugărești; că astfel de piese nu au fost purtate de germanici, devine evident dacă ținem cont că în Illyria, adică acolo unde știm că au acționat cu prioritate federații germanici (goți, heruli, gepizi)¹²⁶, astfel de piese sunt mult mai rare.

Diversele tipuri de fibule ale epocii, inclusiv cele romano-bizantine¹²⁷, par purtatoarele unor coduri social-politice, structurând ierarhii, relații, complicități, asemenea unor *foedus*-uri nescrise, care făceau legea în epocă.

Ambiguității structurale *fibule digitate* – *fibule romano-bizantine* îi corespunde un alt dublet de însemne, similare dar contradictorii: însemnele de pe pasta vaselor ceramice. În primul rând ar fi de subliniat că astfel de (în)semne apar numai pe ceramica lucrată cu mână¹²⁸. „Concidența” se referă la mai multe zeci de obiecte și ar putea fi interpretată în mai multe feluri, dar cred că ea arată caracterul extra-comunitar al producătorilor ceramicii lucrate la roată, furnizori de „servicii” meșteșugărești, dar excluși de la viața spirituală a comunității. Caracterul special al acestor recipiente este relevat tot de frecvență (extrem de redusă la nivel de sit, de cele mai multe ori un

inferior al Niprului (plus câteva piese în Crimeea), piesele se concentrează în Moldova (la vest de Prut), Muntenia, Oltenia, urmând (cu densități scăzute) Câmpia Dunării mijlocii și nordul Balcanilor; fibulele „slave” lipsesc deci din nordul Ucrainei și Bielorusia, Polonia, Slovacia. O variantă a acestei cartări la Curta 2001, desfășurată pe mai multe hărți (tip de tip, p. 251-269) conduce la aceeași concluzie.

¹²⁵ Fiedler 1992, p. 92-99

¹²⁶ Teodor E 2001, capitolul 17.

¹²⁷ Teodor D 1988.

¹²⁸ Cunosc o singură excepție, cu semn alfabetiform (*lamda*?), pe un vas de la Ipotești (Roman & 1978, fig. 7/2). Oricum, comentariul ce urmează nu se referă la acest tip de semn.

¹²² Comuna Călinești, jud. Teleorman, săpătură proprie.

¹²³ Fiedler 1992, p. 102-104; Curta 1995, p. 233. Datarea tuturor tipurilor de fibule „slave” – la Curta 2001, p. 270; să remarcăm aici că doar tipurile Werner I C și I D, probabil și I F, circulă în plin secol VI; v. și Teodor D 1992.

¹²⁴ Barford 2001, p. 345, cartează toate fibulele „slave”, pe tipuri. În afara concentrării de la Lacurile Mazurieni și a concentrării de pe cursul mijlociu-

exemplar) și distribuție (în practic toate așezările cercetate mai mult de jumătate), relevând o funcție *care nu are a face cu decorul, ci cu simbolul*. În cele mai multe cazuri, semnul incizat este crucea, fie simplă¹²⁹, fie gamată¹³⁰. La o primă vedere, legătura unor astfel de semne cu practicile creștine ar putea fi contestată, multe semne putând fi citite (de un literat!) mai mult ca X-uri¹³¹, sau ca pure fantezii cvasi-alfabetiforme. Un astfel de caz (care pe mine unul m-a intrigat) îl reprezintă un „val” (un onduleu) din care pornește un X, așa cum ar fi cel de la Dulceanca I¹³². Aș fi fost înclinat să nu iau în seamă ciudățenia, dacă desenul nu ar fi fost reprodus, de o manieră aproape identică, pe un vas de la Botoșana¹³³, care însă mai conține o întreagă colecție de ciudățenii, respectiv o variantă mai simplă a aceluiași desen, apoi niște reprezentări probabil animaliere (greu de interpretat),

inclusiv ceva care pare, schematic, un pește (v. figura 5). O reprezentare asemănătoare, dar răsturnată în oglindă orizontală (deci un X din care pornește un val)¹³⁴, se întâlnește pe un fragment ceramic de la Bacău¹³⁵, dar și pe un mâner de os de la Lozna, asociată cu o cruce (în poziție verticală)¹³⁶, dar și pe o fusaolă de la Scoc-Orhei¹³⁷. Evident, acestea nu mai sunt „coincidente”, și avem de a ne întreba nu numai asupra simbolisticii, ci și asupra răspândirii semnului, la peste 600 de km, cât sunt între Botoșana și Dulceanca. Tentația de a decasa cea mai mare parte a unor astfel de semne, neglijent trasate, ar fi mare, dacă nu ar exista câteva cazuri particulare. Unul este asocierea X-urilor cu o reprezentare de pește cât se poate de explicită¹³⁸; un al doilea caz este crucea încheiată cu bulbi, de pe un fragment ceramic de la Dodești¹³⁹, într-o replică sugestivă la crucea-pendantiv de la

¹²⁹ Dulceanca I și II, Soldat Ghivan, Străulești-Lunca, Budureasca (cel puțin trei exemplare, dar aici vorbim despre un *complex* de așezări, unul dintre ele publicat în Teodorescu & 1999, fig. 11/11), Băleni, Dămăroaia și Ipotești (pentru ultimele două Teodorescu 1971, p. 109) (pentru Muntenia), Groșșani, Făcăi (Oltenia); pentru toate acestea v. bibliografia din Teodor E 2001, § 12.3., p. 180-181. Pentru exemple din Moldova (Ștefan cel Mare, Botoșana, Horga-Vaslui, Corlăteni-Botoșani, Cucorăni, Davideni, Bacău, Suceava-Șipot, Dodești, Borniș, Lozna) v. Teodor D 1991, p. 82-90 și fig. 12-15; pentru Rașcov – v. infra. Pentru elementul de continuitate în Moldova în orizonturile culturale anterioare, Idem, p. 75-81, fig. 2 și 3. Unele interpretări pot fi eventual amendate datorită poziției geografice (în afara provinciei traiane și departe de granițele Imperiului târziu) sau cronologiei prea timpurii (sec. III-IV), însă analogiile cu secolul VI sunt tulburătoare.

¹³⁰ Dulceanca I, Soldat Ghivan, Ciurel, Cățelu Nou, Băneasa-La Stejar, Străulești-Lunca, Dămăroaia (Rosetti 1934, fig. 5/4), (toate Muntenia), dar și așezarea 2 de la Bratei (Transilvania sudică), v. Teodor E 2001, § 12.3., p. 180-181.

¹³¹ Este ceea ce și face Nelu Zugravu (1997, p. 416), argumentând că „*având în vedere modul neglijent în care au fost trasate unele din aceste semne, considerăm că ele nu au caracter creștin*”; inconsecvent, recunoaște că unele dintre ele *ar fi putut fi folosite în scopuri liturgice*, folosind inclusiv exemple care mie mi-au scăpat până aici (ideea nu era de a face o listă, ci de a discuta o problemă).

¹³² Ferche 1974, fig. 52/2; v. fig. 5 a prezentului studiu.

¹³³ Teodor D 1991, fig. 12/4a-b; v. figura 5 a prezentului studiu.

¹³⁴ Că asocierea avea un sens – nu există îndoială, datorită repetiției. Care ar fi semnificația acestei asocieri – se mai poate discuta (crucea și apa? – acest din urmă simbol purtând numeroase aluzii la creștinism, de ex. apostolii pescari, mersul pe apă, transformarea apei în vin, botezul). Prezentarea răsturnată a semnului mi-a adus aminte de propria fiică, ce începuse să deseneze litere puțin după ce începuse să vorbească (intrigată de preocuparea noastră pentru jocul de Scrabble), și care nu pricepea de ce literele trebuie să fie reprezentate într-o anumită poziție, atâta vreme cât ea le recunoștea în orice poziție. Scrierea în oglindă a literelor am constatat-o pentru toate mediile semi-literate (despre același subiect în lumea dacică, v. Trohani 1999, p. 165-166.), începând cu unii elevii din anii '80 și continuând cu *graffiti* din zilele noastre. Aceste observații sunt importante pentru a înțelege de ce desenarea unor cruci sub diverse unghiuri nu ar trebui să elimine, automat, supoziția unei semnificații creștine, pentru teritorii barbare (aliterate, deci). Evident, nu vreau să spun că, automat, orice X, după secolul III, ar însemna practicarea creștinismului.

¹³⁵ Teodor D 1991, fig. 14/3. Valul este reprezentat aproape unghiular, ca un zig-zag cu unghiuri obtuze.

¹³⁶ Teodor D 1991, fig. 10/6.

¹³⁷ Teodor D 1991, fig. 19/2, această din urmă piesă mai târzie, respectiv sec. IX-XI (?)

¹³⁸ Teodor D 1991, fig. 12/5, fragment ceramic de la Corlăteni-Botoșani, dar și cornul decorat cu valuri, X-uri (în hașură), pești și păsări, acestea din urmă transfigurându-se reciproc, într-o reprezentare neobișnuit de plastică, pentru performanțele (scăzute) ale perioadei (Idem, fig. 10/1).

¹³⁹ Teodor D 1991, fig. 15/3; a se privi figura invers, pentru comparația care urmează.

Cândești-Vrancea¹⁴⁰ (v. fig. 5). Toate acestea, pe obiecte cvasi-contemporane. În fine, deși mi s-ar părea dificil, pentru o societate aliterată, ca un X să fie citit „HRISTOS” (X[PICTOS])¹⁴¹, având în vedere frecvența sporită a cazului, ipoteza va trebui analizată.

Crucea gamată, în schimb, nu ar trebui să aibă nici o legătură cu credința creștină, ci cu cultele solare practicate de călăreții nomazi mai vechi sau mai noi. Precedentele pentru Muntenia sunt subțiri¹⁴² și se datorează influenței sarmate. Pentru secolul VI, tema este relativ frecventă în teritoriile Penkovka, fiind asociată cu aristocrația alană¹⁴³. În Basarabia crucea gamată este întâlnită cel mai frecvent pe fusaiole. La Rașcov tema apare pe un pandant alanic¹⁴⁴, arătând practic „sursa” acestei teme decorative. Obiceiul trasării unei cruci gamate pe umărul vasului pare, deci, un *topos* muntean, ceea ce este destul de curios, datorită sinonimiei cu recipientele puse în legătură cu practicile culturale creștine. Interpretarea situației este – fatalmente – multiplă. În primul rând trebuie să luăm în considerare permisivitatea tradițională a teritoriului în materie de

practici religioase¹⁴⁵, fapt accentuat de absența unei autorități statale; nu este mai puțin adevărat că practicarea unor culte distincte, în interiorul unei comunități de circa 100 de suflete (la Dulceanca I și Soldat Ghivan, pentru care apar ambele situații), este mai greu de imaginat, mai ales într-o societate atât de paternalistă¹⁴⁶. O a doua posibilă explicație ar fi un anume sincretism confuzional; atâta vreme cât cele două semne au semnificații neclare pentru unii cercetători ai fenomenului, în zilele noastre, nu văd nici un motiv pentru care locuitorilor secolului VI simbolurile respective le-ar fi fost mai limpezi. În fine, o a treia variantă ar presupune un paralelism deliberat de practici religioase, răspunzând echilibrului instabil de forțe, la Dunărea de Jos.

Dacă această a treia presupunere ar fi adevărată, este de făcut observația că, dintre siturile în care crucea gamată este prezentă, cel mai timpuriu ar fi, probabil, cel de la Străulești-Lunca (o datare exactă este astăzi imposibilă, însă așezarea ar putea face parte din chiar etapa inițială a culturii Ipotești-Cândești, la debutul sec. VI¹⁴⁷), iar cel mai târziu ar fi Ciurel, probabil în ultimul sfert al aceluiași secol (fără ultimul deceniu?); fenomenul este deci valabil pentru întreg spectrul cronologic al culturii studiate. Dacă pentru perioada de început temerile pentru raiduri devastatoare ale nomazilor de la răsărit se pot lega de mențiunea izvoarelor pentru raidurile „hunilor” din 493 și 499, posibil și cele din 502, 504¹⁴⁸, după 559 cutrigurii sunt mai rar amintiți în bazinul Dunării de Jos (și mai des ca forță de manevră avară în vestul Peninsulei Balcanice); totuși, ei mai sunt menționați într-o confruntare militară din 597, lângă

¹⁴⁰ Teodor D 1991, fig. 7/2. Într-o comunicare personală, dr. Mircea Babeș și-a exprimat rezerva asupra datării acestei piese, existând analogii de epocă La Tène. Chiar și în această variantă, analogia crucii de la Cândești-Vrancea cu cea desenată pe fragmentul ceramic de la Dodești este șocantă, având a ne întreba asupra vehiculării unor teme decorative/ simbolice și a felului în care operează „duratele lungi”. Posibilitatea unei analogii întâmplătoare a unor piese scade proporțional cu gradul lor de elaborare.

¹⁴¹ Teodorescu & 1999, p. 97.

¹⁴² Trohani 1999, capitol decor, p. 156-165, respectiv o fusaiole cu cruce gamată incizată, pentru mediul getic muntean din secolele II-III, modelul probabil fiind oglinzile cu tamga.

¹⁴³ Corman 1996, p. 173-174, fig. 9/1-4.

¹⁴⁴ Baran 1988, p. 156, fig. 53/4; crucea simplă apare și ea, pe interiorul unui vas (Idem, p. 153, fig. 40/6), dar există și un obiect cruciform de bronz (Idem, p. 21, fig. 12); această ultimă piesă a fost interpretată drept cruce pectorală (Teodor D 2001, p. 24), dar pare mai degrabă un fragment de cataramă cruciformă (pentru comparație v. Teodor D 1991, fig. 6/2), databilă în secolul V, ceea ce implică altă discuție asupra altui subiect, legat de populațiile germanice de epocă hunică.

¹⁴⁵ Zugravu 1997, p. 334.

¹⁴⁶ Centralizării resurselor (Teodor E 2001, § 15, în special partea finală, p. 216-217) îi corespunde, logic și psihologic, o centralizare a practicilor religioase.

¹⁴⁷ Teodor E 2001, § 7.3., p. 120-121; pentru Ciurel Idem, § 7.1., în special p. 114.

¹⁴⁸ Marc. Comes 493, 499, 502; Theoph. Conf., 26-27 De Boor; Cassiodorus 1343; nu este sigur că invaziile din 502 și 504 au afectat și Muntenia, debutând probabil din Câmpia Dunării de Mijloc (v. comentariile din Teodor E 2001, volum II, secțiunea VI (evenimentele sunt ordonate cronologic).

Novae (din *Moesia Secunda*)¹⁴⁹, cu probabilitatea de fi venit dinspre Câmpia Română. Dacă despre „temeri” ar trebui să vorbim, sau despre „conivențe”, este iarăși destul de neclar; cu riscul de a forța paradoxul, cred că cele două variante nu sunt exclusive, fiindcă un model cât se poate de consacrat ne învață că, deși frica și iubirea ar fi două lucruri diferite, „frica de Dumnezeu” este o perifrază pentru iubire.

În ce privește *crux quadrata* (sau varianta *decussata*), care pot face obiectul unei solide prezumții de practică creștină, fenomenul vizează mai mult situri timpurii (Soldat Ghivan, Străulești-Lunca, Gropșani, Făcăi), decât târzii (dintre cele pentru care se pot presupune datări, Dulceanca I ar fi probabil singurul care depășește jumătatea sec. VI). Se poate vorbi de un recul al practicării creștinismului, spre finalul sec. VI? Probele materiale de astăzi sugerează că da. E atunci mai multă „conivență” decât „anxietate”? Posibil. Nu este oare o credință foarte răspândită că sorții luptei zeii îi decid, oamenii nefiind decât uneltele destinului sau a unei voințe superioare? Iată și un motiv psihologic, mai puternic și mai profund decât gesturile de conjunctură, pentru a desena, pe pasta udă a argilei frământate, o cruce gamată și nu una latină.

Dar toată lumea a înțeles, sper, că toate acestea nu sunt decât speculații.

În fine, nu putem încheia subiectul fără a preciza – mai sobru și mai „arheologic” – că tema crucilor, latine sau gamate, nu există în teritoriile slave primare. Excepții apar la periferia acestei lumi, sunt puține și nu se constituie în analogii directe ale realităților de la sud și est de Carpați¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Theoph. Conf., p. 274-275 De Boor.

¹⁵⁰ Un exemplu ar fi un vas din Slovacia, „decorat” cu o cruce pe umăr, însă prin poansonare, nu prin incizie (Fusek 1994, pl. XIII/1, datat 570-650, deci mai târziu); un alt exemplu se referă la vălătucii de lut ars cu cruci incizate din așezarea de la Lazuri, de pe valea inferioară a Someșului (Stanciu 1999, pl. 15/2, discutabil 36/1).

Despre lumină și întuneric

Imperiul lui Justinian a trăit un scurt extaz și o lungă agonie. Câmpia de la nordul Dunării de Jos a traversat, în contratimp, un lung anonimat și o iluminare fulgurantă (fatală, se pare), ilustrată tragic de „jurnalul de front” al lui Theophilact Simocatta; cu cel puțin un capăt de pod roman, în sudul Olteniei, și cu cel puțin un implant slav semnificativ, în estul Munteniei, este un teritoriu al tuturor ambiguităților; terna mlaștină dintre adversari ilustrează conținutul indefinibil, ca ceva ce nu este nici apă nici uscat, o plată prăpastie între o Civilizație în curs de barbarizare și Barbaria jinduind după civilizație (sau măcar după luminile ei). Ambivalența este singura realitate: ceramica are spirit roman dar suflet barbar, așezările sunt „stabile” dar „mobile”¹⁵¹, „romanicii” sunt „barbari” iar „barbarii” tind să se „romanizeze”, locuitorii sunt creștini dar se incinerează, iar la sărbători scot la soare vase cu cruci, celebrând când Carul de Foc, când Fiul Sacrificat, purtând fibule digitate sau romano-bizantine, după caz. Cercetătorii epocii și ai locului devin și ei parte a peisajului, lumina venind când de la Răsărit, când de la Miază-Zi (de ce nu?)¹⁵². Mai nou, am aflat că slavii sunt „slavi”¹⁵³, ceea ce este

¹⁵¹ Teodor E 2001, în special secțiunea III (așezările culturii Ipotești-Cândești), în care se fac în mai multe rânduri comentarii despre mobilitatea sporită a așezărilor epocii. Durata foarte scurtă de funcționare a așezărilor epocii, în Câmpia Română, este subliniată de inexistența stratului de cultură, spre deosebire de așezările „slave” de la Rașcov (Baran 1988) și Codân (Rusanova & 1984), sau așezările din aria culturală Penkovka (Tentiuc 1998), pentru care, de cele mai multe ori, raportorii descriu depuneri continue de mai multe zeci de centimetri. Nu cred că este vorba aici de un alt model economic, fiind înclinat să pun diferența pe fluiditatea sporită a teritoriilor proxime Dunării

¹⁵² Curta 1994 pentru inconsecvențele arheologiei românești în atribuirea etno-culturală a măturilor arheologice ale secolului al VI-lea; Stanciu 2001 pentru discrepanța între concluziile cercetătorilor români (în ansamblu și în ciuda diversității apreciable) și cei străini.

¹⁵³ Curta 2001 (în special Concluziile). Foarte pe scurt – și inevitabil trunchiat – teza tânărului slavist este că noțiunea „sclaveni” (citită cu prea mare ușurință „slavi”, în accepția actuală a termenului) este un construct de percepție a istoricilor romano-bizantini,

cu totul altceva, fiindcă indeterminarea obiectului a primit consacrarea teoretică. Aceasta nu este însă „un capăt de drum” pentru cercetare, ci, poate, doar începutul.

Deocamdată, avizul „noului val” față de posibilitatea ca secolul VI să fi adus „asimilarea slavilor” (fie și ca inițiere a procesului), este negativ, cel puțin pentru sudul României¹⁵⁴. Motivul principal este evidența arheologică negativă (cu excepția necropolei de la Sărata Monteoru, care pare să vizeze mai mult istoria bulgarilor, decât pe a românilor); există apoi argumentele lingviștilor, luate tot mai mult în considerație de către arheologi¹⁵⁵; mai sunt apoi argumente raționale: asimilabile sunt populațiile în recul demografic, mult diluate în masa unei populații numeroase. Or, de-a lungul secolului al VI-lea, lucrurile par să stea invers: slavii erau în plin avânt, în expansiune teritorială, pe valul unui război nemilos; populația autohtonă era cea în recul demografic, într-un moment în care supraviețuirea cu orice preț pare să fi fost singurul scop al existenței. Războaiele avaro-slavo-bizantine par să fi fost nefaste pentru toată lumea. Toți combatanții par sleiți, în deceniile următoare; atunci s-au

care nu definește o realitate etnică unitară (în ciuda mențiunilor explicite a lui Procopius, *De Bello...*, VII, 14, 22-26, conform căreia sclavenii și anții foloseau aceeași limbă, afirmație care este – inteligent și necesar – răstălmăcită în sensul existenței, în *Barbaricum*, a unei *lingua-franca*), ci toate grupurile barbare *percepute identic* (ca stil de viață, economie, obiceiuri, stil de luptă). Este cea mai coerentă explicație formulată până aici pentru contradicția insurmontabilă (până acum) între depoziția istoricilor antici și evidența arheologică.

¹⁵⁴ Am luat la cunoștință foarte recent de o sinteză subțire dar densă despre rituri și ritualuri funerare în spațiul extra-carpatic, pentru sec. VIII-X (Luca & 2001). Analiza necropolelor îi conduce pe foarte tinerii cercetători la o concluzie plină de aplomb: “Distincțiile nete de rit și ritual lasă să se întrevadă mai degrabă o viețuire în comunități puternic individualizate și nu o coexistență în cadrul acelorăși așezări” (p. 70)

¹⁵⁵ Pătruț 1969, Mihăilă 1982, a căror argumente sunt preluate la Madgearu 1997, p. 174, care se raliază opiniei că asimilarea slavilor nu poate să fi început înainte de secolul IX. Petre Diaconu (2000, p. 492-493) împărtășește aceleași opinii, cu o încheiere net distinctă (conviețuirea și asimilarea nu erau posibile fiindcă nu existau în zonă... romanici, ci numai slavi, eventual ...germani, de ex. la Căndești).

creat, probabil, premisele unui nou echilibru. Din nefericire, exact acest lucru nu poate fi ilustrat arheologic; poate doar egalitatea absențelor. Cel puțin deocamdată.

BIBLIOGRAFIE

*Actes slaves 1965

** - Actes du Ier Congrès International d'archaeologie slave, vol. III, 1965, Varsovie, 1965

*Bucovina 1997

Victor Spinei (coord.) - Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat, Iași, 1997

*Daicoviciu 1974

** - In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974

*DID III

Radu Vulpe, Ion Barnea - Din istoria Dobrogei, vol. III, București, 1971

*Dobrudža 1987

** - Dobrudza, Études ethno-culturelles, Sofia, 1987

*Etnokul'turnaja 1985

V. D. Baran & colectiv - Etnokul'turnaja karta teritorii Ucrainskoj SSR v I tys. n.e., Kiev, 1985

*FHDR II 1970

** - Fontes Historiae Dacoromane, II, București, 1970

*Simpozijum 1969

** - Simpozijum «Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena», održan 24-26. octobra 1968 u Mostaru, Sarajevo, 1969

*Völker 1987

** - Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Berlin, 1987

Andronic 1995

Mugur Andronic - Așezarea din secolele VI-VII d. H. de la Dolhești Mari - Suceava, *MemAntiq* 20, 133-140

Balfet & 1983

H. Balfet, M. F. Fauvet-Berthelot, S. Monzon - Lexic et typology des poteries: pour la normalization de la description des poteries, Paris

Baran 1988

V. D. Baran - Prežskaja kul'tura Podnestrovja (Po materiale poselenii u.s. Rašcov), Kiev

Barford 2001

Paul M Barford - The Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe, London-New York

Bârză & 1991

Ligia Bârză, Stelian Brezeanu - Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică, București

Bârză 1973

Ligia Bârză - Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V (Cimitirul 1 de la Bratei), București

Berciu & 1956

Dumitru Berciu, Eugen Comșa - Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu (1949 și 1950), *MCA* 2, 251-491

Bichir 1973

Gheorghe Bichir - Cultura carpică, București

Bichir 1984

Gheorghe Bichir - Geto-dacii din Muntenia în epoca romană, București

Boev & 1987

Petar Boev, Neli Kondova, Slavčo Čolakov - Données anthropologiques sur la population médiévale dans la Bulgarie de Nord-Est, în **Dobrudža* 1987, p. 208-219

Cankova-Petcova 1970

G. Cankova-Petcova - L'établissement des Slaves et Protobulgares en Bulgarie du nord-est actuelle et le sort de certaines villes riveraines du Danubes, *Études Hist.* 5, 219-239

Cantacuzino Gh 1954

Gheorghe Cantacuzino - Cercetările arheologice din anul 1953. Sectorul Mihai Voda, *București* 1

Chiriac 1980

Costel Chiriac - Câteva considerații asupra tezaurului de monede bizantine de la Gropeni (jud. Brăila), *Istros* 1, 257-262

Comșa M 1960

Maria Comșa - La pénétration de Slaves dans le territoire de la Roumanie entre le VIe-Ixe siècles a la lumière des recherches archeologiques, *SlavAnt* 7, 175-176

Comșa M 1965

Maria Comșa - Contribution a la question de la pénétration des Slaves au sud du Danube durant les VIe-VIIe siècles d'après quelques données archéologiques de Dobroudja, în **Actes slaves* 1965

Comșa M 1968

Maria Comșa - Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane, et ensuit proto-roumaine, aux VIe-Xe siècles sur le territoire de la Roumanie, *Dacia N.S.* 12, 355-380.

Comșa M 1974

Maria Comșa - Unele date cu privire la Banatul de Sud în secolele IV-VII, în **Daicoviciu* 1974, 85-97

Comșa M 1975

Maria Comșa - Unele date privind așezarea din sec. VI-VII de la Radovanu, jud. Ilfov, *MN* 2, 335-341

Comșa M 1978

Maria Comșa - Les formations politiques (cnézats de vallée) du VIe siècle sur le territoires de la Roumanie, *Prace i materialy. Muzeum Archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczne*, 25, 109-117

Comșa M 1978 a

Maria Comșa - Tipuri de locuințe din secolele VIII-X din sudul Munteniei, *Ilfov - file de istorie*, 111-115

Comșa M 1982

Maria Comșa - Contribuții arheologice privind existența unor cnezate și stabilirea unui drum comercial între Carpați și Dunăre în sec. IX-X, *MN* 6, 143-146

Comșa M 1987

Maria Comșa - Slawen und Avaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frühromänischen Bevölkerung, în *Völker 1987

Constantiniu 1966

Margareta Constantiniu - Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei, în secolele VI-VII e.n., *SCIVA* 17, 4, 665-678

Corman 1993

I. Corman - Migrațiile din sec. V-VII în spațiul carpato-nistean. Problema anților, *RA* 1, 93-99

Corman 1996

Igor Corman - L'origine ethnique des "Antes" fondée sur les découvertes archéologiques dans l'espace d'entre Prouth et Dniestr, *ArhMold* 19, 169-190

Corman 1997

Igor Corman - Migrațiile în teritoriul dintre Carpați și Nistru în secolele V-VII. Problema «anților», în *Bucovina 1997, p. 67-78

Corman 1998

Igor Corman - Contribuții la istoria spațiului pruto-nistrian în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Chr.), Chișinău

Cosma 1996

Călin Cosma - Considerații privind așezările rurale și tipurile de locuințe din Transilvania în secolele VIII-X, *EphNap*, 6, 261-278

Cosma & 2002

Călin Cosma, Alexandru Gudea - Habitat und Gesellschaft in westen und nordwesten Rumäniens in den 8.-10. Jahrhundert n. Chr., Cluj-Napoca.

Curta & 1995

Florin Curta, Vasile Dupoi - Über die Bügelfibel aus Pietroasele und ihre Verwandten, *Dacia N.S.* 28-29, 1994-1995, 217-237

Curta 1994

Florin Curta - The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey, *SOF* 53, 225-310

Curta 1998

Florin Curta - Feasting with «Kings» in an Ancient Democracy: On the slavic Society of the Early Middle Ages (Sixth to Seventh Century A.D.), *Essays in Medieval Studies. Proceedings of the Illinois Medieval Association*, 15, p. 19-34

Curta 2001

Florin Curta - The Making of Slavs, Cambridge.

Damian O 1996

Oana Damian - Epoca medievală timpurie. A. Secolele VI-VII (p. 103-106). B. Secolele IX-X (p. 107-128), în *SÂRBU & 1996

Damian P 2002

Paul Damian - *Geto-dacii în configurația demografică a Daciei Romane*. Teză de doctorat. On-line: www.mnir.ro/publicat/teze

Diaconu G 1978

Gh. Diaconu - Elemente timpurii ale culturii romanice la Târgșorul Vechi, *SCIVA* 29, 4, 517-527

Diaconu G 1979

Gh. Diaconu - Despre denumirea și cronologia unor culturi din Dacia romană și regiunile extracarpătice în mileniul I, *SCIVA* 30, 4, 547-553

Diaconu P & 1967

Petre Diaconu, Petre Roman - Câteva urme de viețuire din secolul al VII-lea în Insula Banului, *Craiova* 2, 3-11

Diaconu P 1958

Petre Diaconu - Observații asupra ceramicii din sec. XII-XIII de pe teritoriul orașului București, *SCIV* 9, 2, 451-458

Diaconu P 2000

Petre Diaconu - Cui aparține cultura Ciurel?, *Istros* 10, 491-493

Ferche & 1981

Suzana Dolinescu-Ferche, Margareta Constantiniu - Un établissement du VIe siècle à Bucarest (Découvertes de la rue Soldat Ghivan), *Dacia N.S.* 25, 284-329

Ferche 1974

Suzana Dolinescu-Ferche - Așezări din secolele III și VI e. n. în sud-vestul Munteniei, Cercetările de la Dulceanca., București, 1974

Ferche 1979

Suzana Dolinescu-Ferche - Ciurel, habitat des VIe - VIIe siècles des notre ère, *Dacia N.S.* 23, 179-230

Ferche 1984

Suzana Dolinescu-Ferche - La culture «Ipotești-Cândești». La situation en Valachie, *Dacia N.S.* 28, 1-2, 117-147

Ferche 1986

Suzana Dolinescu-Ferche - Contribution archéologique sur la continuité daco-romaine. Dulceanca, deuxième habitat du VIe siècle de notre ère, *Dacia N.S.* 30, 1-2, 121-154

Ferche 1992

Suzana Dolinescu-Ferche - Habitats des VIe et VIIe siècles de notre ère à Dulceanca, *Dacia N. S.*, 36, 1992, 125-178

Fiedler 1992

Uwe Fiedler - Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts am der unteren Donau, Bonn.

Fusek 1994

Gabriel Fusek - Slovensko vo včasnოსlovenskom období, Nitra.

Gimbutas 1971

Marija Gimbutas - The Slavs, London.

Harhoiu 1992

Radu Harhoiu - Forschungsgeschichte und Forschungsstand der frühen Völkerwanderungszeit in Rumänien, *Dacia N.S.* 36, 99-114

Koleva 1992

Rumiana Koleva - За датирането на Slavianskata grupa "Popina-Garvăn" v severoiztočna Bălgaria i severna Dobrudja

(About the Date of the Slavic group Popina-Garvăn...), *St. Kliment Ohridski* (Annuaire de l'Université de Sofia), 84-85, 163-175

Krandžalov 1965

Dimitr Krandžalov - Discussion (à I. Nestor communication, v. NESTOR 1965), în *Actes slaves 1965, 176-177

Lazarovici & 2001

Gh. Lazarovici, Dorel Micle - Introducere în arheologia informatizată, Timișoara.

Lipták 1983

Pál Lipták - Avars and Ancient Hungarians, Budapest.

Luca & 2001

Cristian Luca, Dragoș Măndrescu - Rituri și ritualuri funerare în spațiul extra-carpatic în secolele VIII-X, Brăila.

Madgearu 1992

Alexandru Madgearu - The Placement of the Fortress Turris (Procopius, Bell. Goth., III.14.32-33), *BS* 33, 2, 203-208

Madgearu 1997

Alexandru Madgearu - Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII., București.

Matei M 1959

Mircea D. Matei - Contribuții la cunoașterea ceramicii slave de la Suceava, *SCIVA* 10, 2, 409-440

Matei M 1962

Mircea D. Matei - Cercetările de la Suceava-Șipot, *MCA* 8, 741-745

Matei M 1970

Mircea D. Matei - Cercetările de la Suceava-Șipot, *MCA* 9, 375-377; 379-382

Mihăilă 1982

G. Mihăilă - Aspectele teoretice și istorice ale studierii raporturilor lingvistice vechi slavo-române, *Studii și cercetări de lingvistică* 33, 1, 57-66

Mitrea B & 1966

Bucur Mitrea, Constantin Preda - Necropolele din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia, București.

Mitrea I 1980

Ioan Mitrea - Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI-IX, *Carpica* 12, 55-190

Mitrea I 1998

Ioan Mitrea - Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna. Piatra Neamț.

Mitrea I 2001

Ioan Mitrea - Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VIII, Piatra Neamț.

Morintz & 1962

Sebastian Morintz, Petre Roman - Săpăturile de pe dealul Ciurel, *MCA* 8, 761-767

Muscă L & 1980

Luciana Muscă, Tiberiu Muscă - Săpăturile arheologice de la Băleni-Români, jud. Dâmbovița, *MCA* 14, 1980 (Tulcea), 421-428

Negru 2002

Mircea Negru – *Descoperiri arheologice din secolele III și IV la București-Militari "Câmpul Boja"*, în București 16, 2002, 58-72.

Nestor & 1955

Ion Nestor, Eugenia Zaharia - Șantierul arheologic Sărata Monteoru, *SCIV*, 6, 3-4, 497-514

Nestor & 1959

Ion Nestor, Eugenia Zaharia - Săpăturile de la Sărata Monteoru, *MCA* 5, 511-518

Nestor & 1959 a

Ion Nestor, Eugenia Zaharia - Săpăturile de la Sărata Monteoru, *MCA* 6, 509-514

Nestor & 1961

Ion Nestor, Eugenia Zaharia - Săpăturile de la Sărata Monteoru, *MCA* 7, 513-517

Nestor 1957

Ion Nestor - La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru, *Dacia N.S.* 1, 289-295

Nestor 1965

Ion Nestor - Problèmes concernant les rapports entre les Slaves et la population

autochtone en Roumanie, *Actes slaves 1965, 174-176

Nestor 1969

Ion Nestor - Les éléments les plus anciens de la culture matérielle slave dans les Balkans, în *Simpoziul 1969, 146-147

Nica & 1994

Marin Nica, Elena Deleanu - Câteva date despre așezările din sec. VI și XVI de la Piatra-sat (jud. Olt), punctele «Nucet» și «Vadu Codri», *SCIVA* 45, 1, 61-70

Oberländer 2000

Ernest Oberländer-Târnoveanu - Relațiile daco-romanilor și populației românești cu lumea sud-est europeană în perioada secolelor IV-XIV. Privire specială asupra teritoriilor de la sud și est de Carpați. (Teza de doctorat), Teză de doctorat, Institutul N. Iorga, București.

Oberländer 2001

Ernest Oberländer-Târnoveanu – From the Late Antiquity to the Early Middle Ages – The Byzantine coins in the territories of the Iron Gate of the Danube. From the second half of the VI C to the first half of the VIII C, *Études byzantines et post-byzantines* 4, 29-69.

Oberländer 2002

Ernest Oberländer-Târnoveanu – La monnaie Byzantine des Vie-VIIIe siècles au-delà de la frontière du Bas Danube. Entre politique, économie et diffusion culturelle, în *Histoire & Mesure*, 17, 2002, 3-4, 155-196.

Olteanu & 1993

Ștefan Olteanu, Nina Neagu - Rezultatele cercetărilor arheologice de la Șirna-Prahova, *MCA* 15, 1983 (București), 384-386

Olteanu 1997

Ștefan Olteanu - Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV-XI. Structuri demo-economice și social-politice, București.

Opriș 2000

Ioan Carol Opriș - Ceramica romană târzie din Dobrogea (secolele IV-VI d. Hr.), cu

privire specială la Capidava, Teză de doctorat, Institutul de tracologie București

Orton & 1993

Clive Orton, Paul Tyers, Alan Vince - Pottery in archaeology, Cambridge.

Parczewski 1993

Mihal Parczewski - Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen, Wien.

Pătruț 1969

I. Pătruț - Despre vechimea relațiilor lingvistice slavo-române, *CercLg*, 14, 23-29

Petrescu-Dâmbovița 1967

Mircea Petrescu-Dâmbovița - Considerations sur le probleme des périodes de la culture matérielles en Moldavie des VIe aux Xe siècles, *RRH* 6, 2, 181-199

Preda 1959

Constantin Preda - Săpăturile de la Alexandria, *MCA* 6, 1959, 251-263

Popilian & 1998

Gheorghe Popilian, Marin Nica - Gropșani. Monografie arheologică, București.

Popilian 1976

Gheorghe Popilian - Ceramica romană din Oltenia, Craiova.

Prihodnjuk 1998

O. M. Prihodnjuk - Penkovkaia Kultura - kulturno-hronologikeski aspekt issledovania, Voronej.

Rašev 2000

Rašo Rašev - Prabългарite prez V-VII vek (Die Protobulgaren im 5.-7. Jahrhundert), Sofia.

Rosetti 1934

Dinu V. Rosetti - Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwandeungszeit bei Bukarest, *Germania*, 18, 206-213

Rusanova & 1984

I. P. Rusanova, B. O. Timoščuk - Kodyn slavjanskije posselenija V-VIII vv. na. r. Prut, Moskva.

Rusanova 1973

I. P. Rusanova - Slavjanski drevnosti VI-IX vv. meždú Dneprom i Zapadnym Bugom, Moskva.

Rusanova 1976

I. P. Rusanova - Slavjanskije drevnosti VI-VII vv., Moskva.

Rusanova 1978

I. P. Russanova - Pamjatniki tipa Pen'kovka, *PA* 2, 114-118

Sârbu & 1996

V. Sârbu, P. Damian, O. Damian, S. Pandrea, E. Safta, A. Niculescu - Așezări din zona Căscioarele-Greaca-Prundu - mileniile I î. Hr. - I d. Hr., Brăila.

Stanciu 1999

Ioan Stanciu - Așezarea slavă timpurie de la Lazuri - "Lubi tag", jud. Satu-Mare (cercetările arheologice din anii 1977, 1993-1995). Contribuții la cunoașterea secolelor 6-7 în zona Tisei superioare, *StComSM*, 15-16, 1998-1999, 115-266

Stanciu 2001

Ioan Stanciu - Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească, *EphNap* 11, 2001, 105-143

Stanilov 1987

Stanislav Stanilov - Le rite funéraire pałen dans la Dobrudža du Nord et «la culture Dridu», în *Dobrudža 1987, p. 36-47

Tentiuc 1998

Ion Tentiuc - Siturile din secolele V-VII de la Molești-Ialoveni (Republica Moldova), *ArhMold* 21, 201-211

Teodor D 1983

Dan Gh. Teodor - Conceptul de cultură Costișa-Botoșana. Considerații privind continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele V-VII, *SAA* 1, 215-225

Teodor D 1984

Dan Gh. Teodor - Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava., București.

Teodor D 1991

Dan Gh. Teodor - Piese vestimentare bizantine din secolele VI-VIII în spațiul carpato-dunăreano-pontic. A. Catarama cu placa fixă, *ArhMold* 14, 117-138.

Teodor D 1991 a

Dan Gh. Teodor - Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea, Iași.

Teodor D 1993

Dan Gh. Teodor - Unele considerații privind originea și cultura anților, *ArhMold*, 16, 205-213

Teodor D 1994

Dan Gh. Teodor - Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII d. H., *ArhMold*, 17, 223-251

Teodor D 1995

Dan Gh. Teodor - Quelques considérations sur la population daco-romaine et ancienne roumaine au nord du Bas-Danube aux IVE-Xe siècles, *Dacia N.S.* 28-29, 1994-1995, 357-363

Teodor D 1997

Dan Gh. Teodor - Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V-XI, București.

Teodor D 2001

Dan Gh. Teodor - Médallions byzantines à symboles chrétiens des IVE-VIe siècles de l'espace carpto-danubiano-pontique, *Études byzantines et post-byzantines* 4, 19-27

Teodor E 1996

Eugen S. Teodor - Sistemul Compas. Studiu de morfologie analitică numerică, aplicat ceramicii uzuale din perioada de migrație a slavilor, București.

Teodor E 1998

Eugen S. Teodor - Introducere în volumetria ceramicii secolului VI la nordul Dunării de Jos, *ArhMed* 2, 21-49

Teodor E 1998 a

Eugen S. Teodor - Sistemul Compas (II). Subsistemul alfanumeric, *ArhMold* 21, 239-275

Teodor E 2000

Eugen S. Teodor - Așezări din evul mediu timpuriu de la Vadu Anei, *CercArh* 11, 125-170

Teodor E 2001

Eugen S. Teodor - Ceramica uzuală din Muntenia, de la sfârșitul veacului al V-lea până la mijlocul veacului al VII-lea, teză de doctorat, Universitatea A.I. Cuza Iași, 2001; integral on-line (http://www.mnir.ro/publicat/TTW/index_est.html)

Teodor E 2002

Eugen S. Teodor - Epoca romană târzie post-hunică și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea întâi, de la 469 la 565), *MN* 14, 3-35

Teodor E 2003

Eugen S. Teodor - Epoca romană târzie post-hunică și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea a doua, de la 565 la 626), *MN* 15, 2003, 3-36

Teodorescu & 1993 a

Victor Teodorescu, Vasile I. Dupoi, Marinela Peneș, Dan Lichiardopol, Gheorghe Panait – Stațiunea arheologică Budureasca, jud. Prahova (complexele daco-române și străromânești), *MCA* 17 (Ploiești 1983), 1993, vol. 2, 365-387

Teodorescu & 1999

Victor I. Teodorescu, Vasile I. Dupoi, Marinela Jibotean-Peneș, Gh. Panait - Budureasca – străveche și statornică vatră de civilizație la originile poporului român. Cercetările arheologice din anul 1983 privind complexele străromânești de tip Ipotești-Cândești (sec. V-VII e.n.), *Mousaios* 5, 91-117

Teodorescu 1964

Victor Teodorescu - Despre cultura Ipotești-Cândești în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploiești), *SCIV* 15, 4, 485-503

Teodorescu 1971

Victor Teodorescu - O nouă cultură arheologică recent precizată în țara noastră: cultura Ipotești-Cândești (sec. VI-VII), *Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie*, dec. 1964, vol. 2, 1971, 104-128

Trohani 1999

George Trohani - Ceramica geto-dacă din secolele II a. Chr. – I p. Chr., Teză de doctorat, Universitatea București.

Vâlceanu & 1975

Dumitru Vâlceanu, Alexandru Barnea - Ceramica lucrată cu mâna din așezarea romano-bizantină de la Piatra-Frecăței (sec. VI), *SCIVA* 26, 2, 209-218

Văžarova 1965

Ž. N. Văžarova - The Slavs South of the Danube, în **Actes slaves* 1965, 97-120

Văžarova 1971

Ž. N. Văžarova - Slawen und Protobulgaren auf Grund archäologischer Quellen, *ZfA* 5, 266-288

Văžarova 1986

Ž. N. Văžarova - Srednokovnoto selište s. Garvăn, Silistrenski okrăg VI-XI, Sofia.

Vida 1999

Tivadar Vida – Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7.Jh.). Berlin / Budapest

Wasilewski 1965

Tadeusz Wasilewski - Les Župy et les Županie des slaves méridionaux et leur place dans états médiévaux, în **Actes slaves* 1965, 217-224

Zaharia EG 1995

Eugenia Zaharia - La station numero 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe-VIIe siècles), *Dacia N.S.* 28-29, 1994-1995, 297-355

Zugravu 1997

Nelu Zugravu - Geneza creștinismului popular al românilor, București.

București - București. Materiale de istorie și muzeografie, Muzeul de Istorie și Artă a Municipiului, București

Carpica - Carpica, Muzeul de Istorie și Artă, Bacău

CercArh - Cercetări Arheologice, MNIR, București

CercLg - Cercetări de lingvistică, Cluj

Craiova - Craiova. Comunicări. Seria arheologică, Craiova

Dacia N.S. - Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série. Institutul de Arheologie "V. Pârvan"

EphNap - Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

Études Hist. - Études Historique, Sofia

Germania - Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main

Histoire & Mesure – Histoire & Mesure. Histoire de la pensée économiques. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. Paris

Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila

MCA - Materiale și Cercetări Arheologice, Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", București

MN - Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București

Mousaios - Mousaios, Muzeul Județean, Buzău

PA - Problemy archeologii, Leningrad

RA - Revista Arheologică, Chișinău

RRH - Revue Roumaine d'Histoire, București

SAA - Studia Antiqua et Archaeologica, Iași

SCIVA (SCIV) – Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, București

SlavAnt - Slavia Antiqua, Warszawa-Poznan

SOF - Südost-Forschungen, München

StComSM - Studii și comunicări, Muzeul Județean, Satu Mare

ZfA - Zeitschrift für Archäologie. Berlin

PERIODICE

ArhMed – Arheologia Medievală, Asociația Arheologilor Medieviști, Reșița – Cluj-Napoca

ArhMold - Arheologia Moldovei, Institutul de Arheologie, Iași

BS - Balkan Studies, Thessaloniki

Figura 1. Grupe morfologice pentru ceramica slavă (desenele reprezintă media de grupă). Pentru compoziția grupelor vezi TEODOR E 2001, volumul II, secțiunea 2. Sunt excluse “grupele” cu o singură piesă. Pentru fiecare grupă se prezintă, de sus în jos, numele grupei (primul rând), numărul de piese în grupă (al doilea rând) și capacitatea (al treilea rând, litri), pentru grupele pentru care este cunoscută scara.

Figura 2. Grupele morfologice pentru Câmpia Română (medii de grupă). Pentru compoziția grupelor vezi TEODOR E 2001, volumul II, secțiunea 3 (cu amendarea mediei capacității grupei 27). Sunt excluse "grupele" cu un singur reprezentant. Cifrele prezintă, de sus în jos, numele grupei (primul rând), numărul de piese în grupă (al doilea rând) și capacitatea (pentru grupele a căror scară este cunoscută).

Fig. 3 A. Repere utilizate în Sistemul Compas.

Măsurători și calcule amintite în text:

- înălțimea vasului ($\underline{kf}$);
- înălțimea superioară ($\underline{af}$);
- înălțimea inferioară ($\underline{af}$);
- înălțimea piciorului ($\underline{gk}$);
- înălțimea „talpei” ($\underline{hk}$);
- în înălțimea piciorului (IT) = $(\underline{hk}:\underline{gk}) \cdot 100$
- diametrul bazei (k)
- înălțimea medie a piciorului (SP) = $((\underline{gk}:\underline{ak}) + (\underline{gk}:\underline{k})) : 2 \cdot 100$
- unghiul buzei (< C);
- unghiul gâtului (< B);
- diferența unghiurilor marginii (SU) = “<C”-“<B”
- tangenta superioară (< t.s.);
- tangenta inferioară (< t.i.);
- diferența tangentelor (St) = “<t.s.”-“<t.i.”

Figura 3 B. Graficul “unghiurilor” pentru ceramică din așezări din Câmpia Română (Soldat Ghivan și Ciurel) și câteva loturi reprezentative din culturile Korceak și Penkovka (v. nota 38 și figura 3 A)

Fig. 3 C. Morfologia piciorului formelor ceramice din Bucovina și valori comparative pentru câteva loturi slave (v. nota 81 și fig. 3 A)

Fig. 3 D. Proporțiile înălțimilor fundamentale (“I/a” = înălțimea la diametrul median; “Is/I” = înălțimea inferioară la înălțimea totală).

“Penkovka” și “Korceak” sunt loturi de control; “Polonia 1, 2, 3” sunt principalele grupe morfologice din sudul și SE-ul Poloniei; “Polonia 3” este aproape absentă în sud (Vistula superioară), dar foarte caracteristică în SE (bazinul râului San). Graficul demonstrează că sursele materiale ale culturii materiale slave sunt diferite.

Figura 4A. Profilele grupelor ceramice Korceak (Ucraina de nord). Numerotarea are sens cronologic relativ (după RUSANOVA1976, p. 19, fig. 7). Tipurile 1-3 sunt specifice primei jumătăți ale secolului al VI-lea.

Figura 4B. Ceramică de la Târgșor, începutul secolului al VI-lea;scara 1:3.

Figura 4C. Ceramică lucrată cu mâna de la Târgșor (*a, b*) și Dulceanca I (*c, d*); scara 1:3, cu excepția *a*, 1:6

Figura 5. Semne și desene legate probabil de practici și credințe religioase. Lozna - os; Orhei - fusaiolă ceramică; Hanska - corn; Cândești - bronz; celelalte - ceramică. Toate din secolele V-VII (cu excepția - discutabilă - a piesei de la Orhei, datată în sec. IX-XI)

Figura 6. Harta siturilor arheologice menționate în text.